ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

ՄԱՄՈՒԼ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍԵՍՅ

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1878

ՕԴՈՍՏՈՍ

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԷԹՈՏԻ ՎՐԱՅ
ՄԵՐ ԳՈՐԾԸ ՈՐՈՒ ՄՆԱՅ
ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ
ԴՊՐՈՅԱԿԱՆ ՏՕՆ
ՀԱՆԴԷՍ
ԵՐԱՋ ՄԵՐ ՆՈՐԱՏԻ ԱՂՋԿԱՆՅ
ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՄԸ
ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՍԵՒ ԼԵՌԻՆ ՄԱՐԴԸ

ԶՄԻՒՌԻՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՄՍԵՐԵԱՆ

բու մէջ իր ստացած գիտական ճամբուն մեկ ճշմարտութիւնն կը տանի թէ ոչ ոչ մը պատմաբաններու ու գիտուններու այս խնդրոց մասին պատմած ու հանած ուղիղ կամ անուղիղ եզրակացութիւններն մեզի կ'քարոզէ այնպիսի վճռական ձայնով մ'որ աւելի իր ընտրած աստուածաբան հռետորի մը դրշին կը վայլէ քան թէ այնպիսի գիտունի որ Լիդրէի աշակերտ կ'երևի։

Երբ Տէքարդ իր Մեթոդի ճառին մէջ իմաստասիրական ճշմարտութիւն գտնելու համար մի քանի ճամբայ կ'ցուցնէ, կոպէ, ֆիզիոլոգիան, սոսրաքաֆանոսն, համարբուրգիան. երբ Պաքոն իր Նոր գործարանի (Novum organum) մէջ այլ և այլ կանոններ կ'հաստատէ գիտական ճշմարտութեանց հասնելու, այս է՝ գիտոլոգիան, ֆորչ, սպոցոյց ու այլ և այլ օրինակներու մէջ այդ կանոնները կ'գործածէ, կ'ըմբռնենք ըրածն ու ըսածին քիչ շատ կ'համոզուինք, բայց երբ ուրիշներուն քննած, դատած, դատած բաներուն ու մարդկային մտքի ընթացքին, և ատկպ լոկ մտքին ֆիլոսոֆ անունը կ'ընծայուի՝ Լոքի դատապարտած անորոշ, մութ բառերու գործածութեան մէջ ընկած կ'լինի գրիչ մը, որմէ այնքան աւելի ճշգրիտ, բացորոշ, պայծառ բառեր ու խմաստներ պահանջելու իրաւունք ունինք որքան որ ինք ճշգրիտ ու դրական գիտութեանց դուռնա սիրահար է և իբրև նիւթականութեան վարժապետ կ'ներկայի։

Հեղինակը երբեմն իր գործին անունը յիշելով ֆիլոսոֆ վրայ կ'խօսի. տեղ մը (երես 142) կ'ըսէ. «—Գիտական մէթոտը (La méthode scientifique) իւր նախորդներէ լիովի տարբեր ու ընտրագոյն սկզբունքի մը վրայ հիմնուած է, որ է էրէրը, մարբերը ու իֆէանները թողուլ ու իրական մայր եղելութեանց (faits) վրայ կութիլ։ Զգայարանաց միջոցաւ գործող դրական ուսանողութիւնը կ'սխալուի՝ նախ նայիլ, ընտրիլ, ընել, փորձել ու յետոյ հաւատալ, յետոյ տրամաբանել՝»— Ասոր խօսքը շատ ինքը, բայց մեր տինուածը Մէթոտին ֆիրցոյական ուսումնասը չէ, այդ հին դարերու սա է, այլ իրական կիրառութիւնն այն խոշոր բաներու մասին որով Պ. Կոստանդեանի դրքոյկը կ'վերաբերի, և զորս ընտրելու համար չարունակ էրէրը, մարբերը, իֆէանները կ'դիմէ և կերպով մը մեզ ալ անոնց կ'զրկի. դարձեալ բան մը չենք խմանար՝ երբոր (երես 159) կ'ըսէ, միշտ ուրիշին առնելով —

*Bacon. Novum organum. էջ 4։

«Ճշմարտութեան երթալու ճշմարիտ մեթոդը մեկ հատ է և այն է Արտաքին աշխարհի պողոտան—»։ Եւ քիչ մը վարը։ —«Իսկ բուն Մեթոդը մեկ է, ամէն տեղ, ամէն ժամանակ և այն է Գիտութիւնը։»— Դերքնաքան մ'ասկէ տարբեր լեզու չէր գործածեր հոգին սահմանելու։ Արտաքին աշխարհի պողոտան մեթոդ է, գիտութիւնն ալ մեթոդ է, թէև մենք կարծէինք թէ գիտութեան տանող ճամբան մեթոդ է, ուստի ծիծաղելու չէ եթէ ըսուի որ ֆրէնն ալ Դեքոտ է։ Եթէ այս բացատրութիւնները հաւատարական ձևեր են, թերևս ներուին, բայց այս իրաւ է որ իրական, որոշ իմաստ մը չեն բերեր և մանաւանդ դրքոյկին անունը չեն արդարացներ։

Դ.

Եւ արդարև ի՞նչ յարաբերութիւն ունի Դեքոտը դրքին նիւթին հետ, որ գլխաւորապէս կ'խօսի հին դարերու վրայ, վայրենի մարդուն, դրի դիւտին, փիլիսոփայութեան, ճարտարութեան, քրիստոնէութեան, բարբարոսաց արշաւանքին, մահմէտականութեան, արաբացւոց հանճարին, դիտնոց վրայ, Կ'խօսի միջին դարու վրայ, սքոլաստիքական դպրոցի, արիստոտէլեանց, խաչակրութեանց, հաւատաքննութեան վրայ, զարթումի վրայ, աշխարհագրական դիւտերու, Կոլոմպոսի, մանրոյ, Լութէրի, Կալիլէոսի, Պաքոնի վրայ, Կ'խօսի նոր դիտական դպրոցի վրայ, բնական, ֆիզիքական, բնալուծական, մաթէմաթիքական, մեքենական, բուժական, բնախօսական, կենսաբանական, ընկերաբանական, բանասիրական, անտեսական ուսմանց վրայ՝ ստէջ կենսագրական, երբեմն պատմական հաստատ տեղեկութիւններ տալով, երբեմն իմաստասիրական, երբեմն քննադատական դիտողութիւններ ընելով, զբրեթէ ամէն երեսի ստորոտն անուանի դիտնոց անունները ու գործերը յիշատակելով՝ իբրև վկայութիւններ։ Դրքոյկը բաժանուած չունի. հեղինակն առանց դուլ ու դադար առնելու մարդկային յառաջադիմութեան մանրանկար պատկերն իր ուզածին պէս քաշելէն ետև՝ յանկարծ կանգ կ'առնու վայր մը ուր կ'հարցնէ իւրովի. «—Եւ միթէ չկա՞ ընկերային ածման օրէնք մը, որու կ'ներքևի միաքը։» Եւ ընկերաբաններու վրայ կոթնելով՝ մարդկութեան կեանքը ու բանականութիւնը՝ «ն-

հաստի կենաց ու իմացականութեան կ'նմանցնէ՝ որ այլ և այլ հատկութիւն ու առաքինութիւն ունի, մանկութիւն, պատանեկութիւն, երիտասարդութիւն ու ծերութիւն, և մէն մի հատկի յատուկ մտքի կամ գլխոյ կարողութիւններ։ Յետոյ ընդհանուր տեսութիւն մ'ընելով հատկ ու կարողութիւն կամ իր ոճով խօսելու համար, գլխոնները կ'դասակարգէ հեղինակն ու հանգոյց քանի՞ն տախտակ մը կ'յօրինէ այսպէս.

Ա. ՇՐՋԱՆ։ Բնաշխարհային գլուխ. Անոր յատկանիշն է՝ անուանական ընդլայնութեան մ'առնելու, ցեղերնիս պաշտել։ Վայրենութեան անկատարակ օրերի կ'դիմի անոր ոտ կոտ ցեղ մինչև ցեղ ծնունդը։

Բ. ՇՐՋԱՆ։ Հաստատական գլուխ. Անոր յատկանիշն է՝ կոյր հաստատութիւն, ցրտի մը մոյ կոմնան, տգրնիք, բանակ-սարքնանք։ Այդ ինչ ինչ կ'կ'ն՝ ոտ կոտ ոտ մինչև ցեղ մինչև ցեղ ծնունդը։

Գ. ՇՐՋԱՆ։ Հրամայական գլուխ. Անոր յատկանիշն է՝ անուանական ոյժն՝ բնաքանցումներնը ու տերմնաբանութիւնը։ Հնչմանական պրմնուն է՝ կոյ անի ոտ կոտ ոտ մինչև ժ Ներ—ԺԶ գ. ա։

Դ. ՇՐՋԱՆ։ Գլ ուան գլուխ. Անոր յատկանիշն է՝ իրականութիւնը, ընդունան ստ գոյի պիտը, բնական գլխաբերանց հասարակութիւնը։ ԺԶ դարէ կ'կ'ն՝ անի ոտ կոտ ոտ մինչև մը ցեղը, դեռ ցարտանգատելի։

Իսկ Մենք դրդրոյին ամենի հարկաւոր մասը վերջի կատրն է, որուն մէջ Հաքէլ, Սպենսր, Գալտ, Լանգլանդ, Գիւշէ, Գուենտէն, Տարվին, Ֆէրրան, Գէնդ, Վիրաուս, Վոլլէս, Գուրնուֆ, Զարթելէմի Ս. Հիլէր, Ցուանը, Տրեյեր, Միլլ, Լոպրոս, Լիբրե, Գանդ, Սքինոսա, Արիստոտել, Հ. Գ. Գուլլն, Ժ. Գիոն, Մոռելլ, Տէլարդ, Հուանուլա, Ֆ. Վոլտ, Գալեան, Գ. Գիրնար, Դէն, այսինքն հատուկան գրամնիական, կամ հասկանալի լեզուով ընենք, սիքիանական, քանաստական, նոյնպէս գիտական, և ուրիշ իրարու ներքնակ զարգացներու ստատկանող հեղինակներ, Գ. Կոստանդեան իրեն առաջնորդ առնելով՝ այլ և այլ ժամանակի մեթոտներու, իմա՝ մասամբ կարողութեան կամ յառաջադիմութեան աստիճաններն, իրարու հետ կ'դասդասի, ամէն բարոյական, կրօնական, իրաւագիտական, ազգային սկզբունք կ'դասդասուի, իբրև գիտուն խելքի ազդիւրը, լոյսը, յեռուի, ոգի, ականջ, հաստատութեան, ոգի մէջ կ'գտնի, ճշմարտութեան ու պիտանութեան միայն գիտական մեթոտներու մէջ կ'տեսնի և կ'պահանջի որ մարդկի ունոյ ստջև խորհուրդ կանոնն ու պաշտօն։

Դ

Այս է ահա Մեքենաի գրաց գրքույկին ուրուագիրը, բայց ինչպես-ով ու նպատակաւ գրուած չլինելն աւելի վայր բացատրելու մասը, մի քանի խօսք ըսենք ուրիշ ոչ մի գիրք։ Մեքենա անունը կրող գրքույկ մը բնական մի ստեղծագործութիւն մը, լուսաւոր շաւիղ մը կ'ապատուի և չ'ունենար մ'որու ինչհասարակ ընթերցողը կ'չփոթի, կ'շուարի, կ'կորուի, երբ տեսնէ մէկ քայլին՝ առաջ գալասարութիւնեան՝ նոր տեսակների մ'առջև կ'գտնուի, նոր կենդանի խնդրոյ մը ճանչնալը կ'պարտնէ, նոր խրթին գիտական բառի մը կ'հանդիպի. տեսաբան, խնդիր ու բառ. որ իրեն համար բոլորովին մութ են։ Գիտական ծանր հարցերու կ'խառնուին կենսագրական, պատմական տեղեկութիւններ՝ որոց մէջ թէև ժամանակագրական կապ մը, իմաստասիրական յարակցութիւն մը կ'երևին, բայց ոչ միայն այդ կապը թոյլ և շատ անգամ աննշմարելի է, ոչ միայն դարեր կան ու գիւտեր որ անտես անցած են այլ և իւրաքանչիւր մտային շրջափոխութիւն (évolution) կամ լաւ ևս ըսենք՝ քաղաքաշրջում՝ ոչ գլուխ ունի և ոչ բաժանում, և իմաստասիրական յարակցութիւնը շատ տեղ թերի է ու բռնագրօսիկ։ Անշուշտ հեղինակն՝ առանց որոշեալ յատակագծի՝ միահաղոյն գրկել ուզեր է մարդկային յառաջադիմութեան այլ և այլ էրեմանդն (phase) և անձուկ սահմանի մէջ շատ բան ամփոփել ու յայտնել առաջադրեր է, և այս համառօտագրութեան տաղանդն այնքան գովելի է որքան Պօսիւէին՝ իր Տիեզերական պատմութեան ճառին մէջ, ասկայն ինչպէս այս անուանի եկեղեցականը պէտքական լսելով լոկ երբայական աշխարհը կ'իմանար և ամէն արտաքին իրողութիւն անոր կ'վերածէր նախախնամական տեսակիտով, նոյնպէս մեր անուանի բարեկամն գիտական տեսակիտով միայն կ'կարծէ պատմել ու լուծել մարդկային յառաջադիմութեան ծանր խնդիրն, մտաւորական ու բարոյական

* Կարծենք թէ շրջափոխութիւն բառը՝ զոր Պ. Կոստանդեան կը գործածէ evolution-ի համար՝ լիովին այս բառի նիմաստը չտար, բառ մ'որ ոչ միայն շրջանաւոր փոփոխութիւն կ'նշանակէ այլ և անման ու զարգացման իմաստն ունի և մտային ու ընկերային շարժում կ'յայտնէ դէպ 'ի լաւն. ուստի քաղաքաշրջում աւելի ճիշդ ու յարմար կ'սեպենք։

կարդին մէջ ծնած իրողութիւններն առ ոչինչ գրելով կամ մուռ թը թողլով՝ երբոր իր կարգինին բոլորակին մէջ չեն սղմուիր։

Իր դրքոյկին մէն մի երեսը նոր խնդրով մը կ'բացուի և անլոյս կամ միակողմանի լուծմամբ կ'գոցուի, այնպէս որ ընդհանուր ընթերցողը կամ բան չհասկնար կամ թուրթակի պէս կ'ուսնի գիտական ու արուեստական բառեր ու դարձուածներ և երբեմն բացասական ճշմարտութիւններ, որ իր մտքի տրամադրութեան կրնան հաճելի դալ։ Ուստի փոխանակ ամէն մէկ նիւթ՝ նոր ոչրական դեղոով մանր երկտելու, թերն ու դէմը բացատրելու, չէ թէ շարունակ փոխառութեամբ այլ լաւ մը մտրսելէն ետև՝ բանաւոր եզրակացութեան հասնելու, որպէս զի համոզում գոյացնէ, հեղինակը՝ ներուի մեղ ըսել, եղած դիւտերու, վէճի տակ դտնուած նիւթերու ու այլ և այլ հնդինակներու կերպ մը ցուցակ յօրիներ է՝ տեղ տեղ մի քանի օդտակար այլ մերկ ճշմարտութիւններ յայտնելով ու։ ամէն առթիւ անխորհուրդ ու յանդուգն յարձակումներ ընելով հաստատեալ հիմնարկութեանց դէմ, և այսպէս հաւանօրէն բաւական դիրքեր խառնած լինելը ցոյց տալու փափաքեր և աղդին մէջ իր վերանորոգին հանդիսանալու փառքը վինտուեր է։

Այս փառքն իրեն չէ՛ինք զլանար՝ եթէ վերանորոգչի ճշմարիտ պաշտօնը վարէր, նախ մի առ մի և իրապէս նշանակելով ապդին վէրքերն և ապա ասոնց մօտ դնելով բուն դարմանը, և չէ թէ վերացականապէս գիտութեան բարիքը հռչակելով։ Սակայն նոյն ինք հեղինակը կ'խոստովանի որ — «Համառօտ դրելը՝ սխալ դրել է ... ահագին խնդիրներ հաղիւ շօշափած ըլլելով։» Բայց բաղմադիմի պարադաներ ստիպեր են զինք այս Մաթենաշարը այսպէս սկսիլ և հետզհետէ ամէն խնդիր զատ զատ լուսաբանել։ Պ. Կոստանդեան աւելի լաւ կ'ընէր եթէ՝ իր քարոզած սկզբունքին հաւատարիմ մնալով՝ առաջ լուսաբանէր և ապա եզրակացնէր, առաջ գրոյցով և ապացոյցով հաստատէր և ապա համոզում պահանջէր։ Իր Մէթոտի դիրքը՝ ընդհակառակը՝ վճիռ կ'արձակէ քան լոյս, և թերևս իր Մաթենաշարին աւելի վերջաբանը լինելու սահմանուած էր քան թէ նախաբանը, և արդէն կը տարակուսինք որ՝ երբ ճշմարիտ լուսաբանութեան գործը դիտական մէթոտով սկսի՝ իր նախաբանը վերջաբանին համապատասխանէ, կնչպէս որ իր դեղոոի դրքոյկին մուտքն ելլէն համա-

պատասխան չէ։ Եւ ի՞նչ աւելի զօրաւոր պարագայ կրնար ստիպել դինք այսպէս վարուելու եթէ ոչ ճշմարտութեան ու պէտքութեան (երես 118) պարագան, որու առջև պէտք է որ ամէն նկատումներ լռեն, և զորս ինք գերագոյն էրիներգիներ կ'համարի մարդկութիւնը դատելու համար։

Արդ՝ ճշմարտութեան ու պիտանութեան ամէն պայմաններն ունի՞ Մէնոպէ վրայ գրքոյկը։ Ինք զրողն անդամ կ'խոստովանի որ սխալներ կ'պարունակէ և մենք կ'յաւելունք որ՝ ոչ միայն ամէն ճշմարտութիւնը չէ այլ և նիւթոյն ու ձևոյն աղքին պէտք չէ, և այս բանս պիտի հաստատենք։

Ե

Գրքոյկի մը ձևական պիտանութեան առաջին պայմանն ոճի ճշտութիւն, պարզութիւն ու պայծառութիւնն է, որով կարելի է ամենայն դժուարին ու փափուկ խնդիրներ պարզել և ամենէ ռատիկ մտաց դպելի ու ընտանի ընել, երբ մանաւանդ իր դրած նիւթին տէրն է հեղինակը։ Երկրորդ պայմանն ոճի ու նիւթի յարմարութիւնն է, մանաւանդ երբ նիւթը ծանրակշիռ, փափուկ է և վերաբերութիւն ունի այնպիսի ընկերային հրատապ խնդիրներու որոց բացատրութեան մէջ յարգական, լուրջ, ուղիղ ու վայելուչ ոճի մը հետևիլ և ամէն նախապաշարում՝, գնդում՝, հին դրութիւն զգուշութեամբ նշանակելը պէտք լինելու տրամադիր դատողի դրպլեան մը պարտաւորութիւնն է, թող թէ վերանորոգէ։ Այս էական պայմաններէ զուրկ կ'երևի Մէնոպէ, որու հեղինակը կարծես թէ կրքոտ և քինախնդիր մարդու մը դէմքով կ'ներկայի, որ ձեռքը տասպարտ մ'առած՝ ոչու ձախ կ'զարնէ, կ'կոտրէ, կ'վիրաւորէ՝ կ'սպանէ՝ և երբեմն յաղթանակ տարածի պէս՝ կ'ծիծաղի, կ'հեգնէ և ծանր ու խոշոր բառեր կ'գործածէ կրօնական համոզումներու դէմ և մանաւանդ քրիստոնէութեան դէմ, ընթացք մ'որ բնաւ խաղաղ գիտունի մը չվայլեր, որ սակայն նոր գիտութեանց արդիւնք կ'համարի խղճի ազատութիւն, առանց ցոյց տալու որ իր խօսքը գործին հետ միաբանել և անձնական անդրդեան մը կրնայ դիտել։

Աւելորդ է մէջ բերել այն ամէն նախատական ձևերը զոր հեղինակն ախորժ կ'զգայ գործածելու և չուզեր մոռանալ որ

նախատելով ուսուցանելն ներկայ դարուս մէջ՝ հին դարերու սրով ու կրակով քարոզելու դրութեան կ'նմանի և հետևապէս հակառակորդին ուղիղ կամ սխալ համոզումն աւելի ամրապնդելու կ'օգնէ քան թէ ջրելու։ Եւ իրաւ կ'հարցնենք թէ ի՞նչ հարկ կայ հաւատը պարտական, անհերքելի, ծէծաղելի ակնոնով անուանել, մինչդեռ՝ իր փոխարէնը հակառակ՝ հաւատ ու կրօն կ'տիրապետեն մարդկոց թեան սրտին ու մտքին մէջ, ինչո՞ւ հաւատաւորը դէպ, ռամիկ, վայրենի, մարդակեր, ասպատածակեր անուանել (131 մինչդեռ մեր արդի մտածողներն չինոզներն անգամ, (70) Նէրոն և սէ՛ էր, Յայոնոներն կ'դաւատային, ինչո՞ւ քարկոծել քրիստոնէութիւնն, որ միլիոնաւոր հետևորդներ ունի՝ մինչև անգամ այն ժողովրդոց մէջ որ գիտութեամբ և երևելի գիտուններով կ'պարծին։ Գիտութիւնը ցասկոտ, ջլուտ ու նախանձոտ մոլեռանդ մը չէ որ փափաքի ամէն հակառակորդ անարգել, հալածել ու այրել գահելու համար, այլ հանդարտ, համբերատար, ժիր ու անյողդողդ ուսուցիչ մ'է որ զտնել, կրթել ու լուսաւորել կ'ջանայ, այնպէս որ երբ իր անխոհեմ թարգմաններ իրեն տխուր ու քամնելի դեր մը տալու կ'ելնեն, զանոնք կ'դատապարտէ։

Մէնոթի լեզուն խառնուրդ մ'է գրական, գաւառական ու գիտական բառերու, որու մէջ երբեմն յաչող գտուններ կան թէև, բայց տեղ տեղ նորահնար այլ անյարմար և օտար բառերու կիրառութիւնն գաղափարներու բնիկ խրթնութեան նոր մթութիւն մը կ'աւելցնէ։ Մեր խօսքը շերկարելու համար այս մասին պարբերութիւն մը յօրինենք Մէնոթի բառերով։ Երբ Մէնոթին մէջ գիտուններու եղամ (դաս, խումբ) կ'կարդանք՝ Տարվինի ազգաւոր կենդանիներ բը թէ ոչ թռուցիկ արարածներ մեր աչքին կ'երևին, որ բնութեան մէնոթիոնին (մոտ) վրայ կը թռթռին և փոսին մարդը (88 բրածոյ) թերևս փոսէն հանելու կ'աշխատին։ գիտենք սակայն ի՞նչ փոքրիկ (159) ունին, ո՞վ պիտի ըսէ մեզ թէ ո՞ր մէթոտով կ'գործեն՝ ներածական՝ (այսինքն մակածական, inductif, քանի որ introduction է ներածութիւն) պրակտիկական (բանաւորական՝ տեղ, rationel) դեդուկտիվ (բնապանցական) թէ ոչ իրենց փոքրիկին (147) հետևելով կը փոխին (կ'վարեն) իրենց տիրոջին (120, chimérique) կամ մէնոթիոնին (mystérieux 6) սեպուած ենոթիոնին (82) կամ անիմիզ (75) որ անտարակոյս պիտի մարմնաւոր կամ յեսուս՝ երբ

ընդարձակ հանձարը (84) ազատվայրերը (lieux communs այսինքն՝ հասարակ տեղիք) հասալ (100) տեղ ունենալով՝ անհուն բիւրեղեան յաղթութեան հասնի (4) և բերդէ (92) արդիւնք ստանալին եւ՝ ալիտի չթողու բնաջնջել մարդկային ազգն այլ պիտի եղբայրէ (157)։

(Շարունակելի)

ՄԵՐ ԳՈՐԾԸ ՈՐՊԻ ՄՆԱՑ

. . . . Հայոց ազգային սերմանը դրուեցաւ . . .
Ատեն. Ս. Պատրիարքի. յուլիս 12

Տէրութեանց խորհուրդը վարագոյրը բացուց ու լուեց՝ տեսարանէն քաշուելով. հիմակ ժողովուրդներն սկսան խօսիլ ու բողոքել իրենց մամլոյն ու երեսփոխանաց բերնով։ Գաղափարական գործերն աւելի արդար ու հիմնաւոր ուղղութիւն մը ալիտի առնուին, եթէ դերերը փոխուէին։ Գէաք էր որ նախ ժողովուրդները խօսէին և ապա դիւանագէտներն անոնց պատգամը գործադրէին։ Բայց խօսքն ալ առանց դիտութեան, բողոքն առանց զօրութեան միշտ ապարդիւն կ'մնան այն տեսակներու առջև որ կ'յանդգնին ժողովրդոց բաղդը վճռել առանց անոնց կարծիքն առնելու, թէ աւաջ յայտնուին և թէ վերջը։ Հայք ևս՝ ինչպէս որ Ս. Պատրիարքին վերջին քաղաքական ու սրտաշարժ ատենախօսութիւնը կ'բացատրէ, բաւական աղմուկ հանեցին տէրութեանց դահլիճներու մէջ և Գէրլինի Քոնկրէսին շուրջը, բայց ի՞նչ ստացան. երկու դաշնադրական յօդուածներ, որոց ուժով յոյս ունին վերականգնելու իրենց ազգայնութեան ու ինքնավարութեան մէջ։ Այս յոյսն ալ պղտիկ վաստակ մը չէ՝ եթէ իրանայ և մեր Ս. Պատրիարքն ալ այս տեսութեամբ սոյն նշանաւոր բաներն արտասանեց. —

«Հայոց ազգային սերմունքը դրուեցան . . .» ո՛ւր դրուեցան, թէև ուշ, պաշտօնապէս երկու դաշնագրի մէջ, որ վաղը կրնան պատռիլ, ազգապէս Հայոց մտքին ու սրտին մէջ՝ եթէ կամին ապրիլ, կատարուած և կատարուելիք քաղաքական իրողութեանց առջև միշտ արթուն մնալով ու գործելով։ Եթէ ըսենք, ՑԱՐԴ յօդուածը մեզի համար կրնայ գործել, մեծ տէրութիւններն անոր պատասխանատու են և մանաւանդ Անկլիա, հաւանական է որ մեր յոյսերը պատրանք դառնան և մեր ազգայ գոյութիւնը կասկածելի։ Հաւաքական պատասխանատուութիւնը բաժնելով՝ իրական արդիւնք մը չկրնար արտադրել, մինչդեռ կարելի է Անկլիոյ ճգանց դէմ ալ խոչընդոտներուն մի քանի տէրութիւններ, որպէս զի իրաւունք ստանան ըսելու որ Թուրքիա անուղղելի ու կործանման դատապարտուած է։ Այս իրաւ է որ Անկլիա չպիտի կարենայ ազատօրէն շարժիլ Ասիոյ մէջ և յարմար դատած բարեկարգութիւնները լրջաբար ընել, մանաւանդ երբ ակնառութեամբ և կողմնակալութեամբ վարուի օսմանեան իշխանութեանց հետ և թերևս Կիպրոսը մարսելու համար դանդաղութեամբ քալէ։ Պէտք է մի՛չև միշտ թէ Անկլիա արևելեան տէրութիւն մը կազմէ Ասիոյ մէջ, որու յոգի կողմերն ունի, և իր շահերը պաշտպանելու համար չվարանիր զոհելու ամէն բան։

Բայց Անկլիա ունի նաև շահ որ Թուրքիա կանգուն մնայ և ինք անոր պաշտպան յԱսիա, ո՛ւր Եփրատայ հովիտը Հնդկաստանի ճամբան պիտի լինի և որին մէկը քաղաքական աւելի մեծ նշանակութիւն պիտի ստանայ։ Բայց Եփրատայ հովիտը Հայաստանի մասը կ՚կազմէ, Հայոց հին հողն է և պէտք է որ Հայոց ձեռքը չէնայ։ Ի՞նչ կ՚մնայ ուրեմն Հայոց ընել, ապագայի դրամանդն արդասաւորել այն հովտին մէջ և արթուն, ժիր, ուշիմ միջնորդ մը դառնալ Անկլիոյ և միւս ասիական ցեղերու մէջ։ Մէկ խօսքով պէտք է Հայը ցոյց տայ Անկլիոյ որ առանց իրեն չկրնար մնակել, շահագործել, պահպանել այն երկիրներն որ այսօր դեռ դրեթէ վայրենի վիճակի մէջ կ՚գտնուին և վաղը կրնան ճարտարութեամբ, դրամագլխով ու առուտրով հարստութեան ու զօրութեան ընդարձակ շուկաներ դառնալ և Հնդկաստանի մօտագոյն արահետը։ Պէտք է ցոյց տայ Հայն որ Անկլիա իրմով շատ բան կրնայ շահիլ և առանց իր օժանդակութեան շատ բան կորսնցնել։

Սակայն ի՞նչ միջոցներ կարևոր են այս նպատակին համար։ դառն փորձը ցցուց որ պատմական իրաւունք, հին եկեղեցի, լեզու ու գրականութիւն բաւական չեն օտարներու իրական օգնութիւնը վայելելու, բաւական չեն ազգային ճառեր ու յորդորներ կարդալ, անցեալին վրայ բողոքներ ու վերացական բացագանչութիւններ ձգել, բաւական չեն ինքնավարութեան հասնելու համար պաշտօնական թանակցութիւններ բանալ, պատգամաւորներ Պէրլին ուղարկել։ Հայաստան չբարգաւաճիր մի միայն դաշնադրական օրինօք, հայրենասիրական կոչումներով, մեծ այլ անգործադրելի խորհուրդներով, ուրիշ իրական միջոցներ պէտք են և այս միջոցները գործադրելու համար աշխատութիւն, գործունէութիւն, դրամ, դիտութիւն, ընկերակցութիւն, որոց նպատակը պիտի լինի Հայոց վերաշինութիւնութիւնը։ Այո՛, մեր գործը մեծ մասամբ մեզի մնաց։ Մինչև որ մենք մեր շահուց վրայ չմտածենք և զանոնք ազգուապէս պաշտպանելու վիճակին մէջ չմտնենք, մինչև որ չհամոզուինք որ օտարը մեզի համար քայլ մը չառնուր եթէ այդ քայլն ա. նոր առնել տալու չստիպենք, մինչև որ չհասկնանք որ միշտ տկար ու ապիկար պիտի մնանք եթէ մեր շահերը Հայաստանի շահուց հետ չկապենք, մինչև որ հայրենիք չէ թէ պատմական, կրօնական ու բանահիւսական այլ գրական մարմին մը չառ. նու մեր մէջ՝ չյուսանք որ ազգաց մէջ երկար կեանք պիտի ունենանք։ Բաւական ապրեցանք յոյսերով, հաւատարմական ցոյցերով, սահմանադրական ձևերով, դիւանագիտական խոս. տումներով, պաշտօնական թղթերներով, ժամանակը հասաւ որ մեր գոյութեան հիմունքն ամրապնդենք և մեր ներկայու. թիւնն զգացնենք աշխարհի։ Բայց այս հիմունքը Հայաստանի մէջ կարելի է դնել և արդէն Ս. Պատրիարք Հայրը կ'յայտա. րարէ մեզ իր առենախօսութեամբ՝ որ թէև մեր խնդիրն լիո. վին չէ իրացած, բայց մեծ է արդէն ինչ որ ապացոյց դաշնադրու. թեան 61րդ յօդուածով և Անկլիոյ մասնաւոր պաշտպանութեամբ ու հրաւէր կ'կարդայ Հայոց միանալ ու Հայաստան երթալ. կ'յորդորէ նաև ընկերութիւններ կազմել առևտրական, դրպ. ռոցական, դրամական, Հայաստանի ոսկեդար մ'աւետելով։ Անշուշտ Ս. Պատրիարքն բեմէն այսպէս խօսելով նպատակ մը ունի, քանի որ դաշինքը տակաւին գրաւոր թուղթ է, դիտ. մամբ անուանման վստահութիւն կ'ցուցնէ նորագիր միջազգա.

ցին օրինաց գործադրութեան՝ բողոքելու իրաւունքը միայն հելով եթէ իր վստահութիւնը պատրեն։ Բայց միայն մեծ տերութիւնները՞ պատասխանատու չեն այդ զանց՞ գործադրութեան՝ այլ և մենք։ Եւ ի՞նչպէս։ պարտաւոր ենք Տէրութեանց դրաւոր խօսքն՞ հիմ բռնելով՝ գործել այնպէս որ մեր պաշտպաններն ալ գործելու ոտիպուին, այն սահմանաց մէջ որոց ապահովութեան և կարգապահութեան երաշխաւոր ու սրդարութեան դրծադիր են։ Այդ սահմաններն մեզի համար Հայաստան է։ Թերևս առարկուի թէ ներկայ կասկած ու հաշուադէտ և շահադէտ ժամանակիս մէջ՝ ո՞վ պիտի յանդգնի պարբերական յորդորը մտիկ ընել և իր դրամն, իր ինչքն, իր պատիւն, իր կեանքը թափել, փոխադրել այն տեղուանքն որ տակաւին՞ աւարաւութեանց ու աւազակութեանց ասպարէզ մ'է և ամէն ապահովութեան պայմաններէ զուրկ։ Ասոնցմէ մ'իրաւացի է այս առարկութիւնն, սակայն պէտք չէ մոռնալ որ Տէրութեանց՝ ի հարկին բողոքելու իրաւունք ունենալով՝ եթէ ապաւենք Անկիոյ կամ Ռ. Դրան ընելիք բարեբարութիւններուն՝ կարծենք թէ երկար պիտի սպասենք։ Հայաստանցին նիւթական ու բարոյական ոյժ չունի շարժելու, բողոքելու ու ինքզինք պաշտպանելու, և մինչև որ զրսէն հայկական ուժեղ կարողութիւններ չերթան իրեն աջակցելու պիտի մնայ միայն նոյն յուսահատ վիճակին մէջ։ Եւ միթէ Եւրոպայի չքաւորնք որ Հայք քիչ առնէն կրնան ամփոփուիլ Հայաստան եթէ այս ինքնավարութիւն ստանայ։ Գանի որ մեր գործը բնապէս մեզի համար՝ քիչ քիչ ամփոփուինք և այդ ինքնավարութիւնը մենք մեզի տանք, մեր հայրենի գործոց մէջ ցուցնենք։ Ինչպէս ըսած ենք ուրիշ առթիւ՝ կ'կրկնենք որ հաղորդակցութիւն ու տարարական շարժում կապուած են ապահովութեան հետ։ Ամայի ու անբնակ երկիր մը նեղ ու մութ դիւղի մը կ'նմանի ո՛ւր գողեր կ'յաճախեն։ Հենցուր երկիրը, լոյս տուր մութ փողոցին, հաղորդակցութիւն հաստատէ ու ապահովութեան հետ կ'հասնի տարեւորն ու հարստութիւնը։ Թող օտարաբնակ հոյք թափեն Հայաստանի մէջ իրենց ոյժը, ՝Հարստութիւնը, գիտութիւնը, որ զօրութիւններ են, թող օտար, անկլիացի ու Ֆրանսացի արուեստագէտներ տանին անդ, անտարակոյս պիտի գտնեն ինքնապահպանութեան գործիքներ և հիւսպատոններ, և ապահովութիւնն իրենց հետէն երթալով՝ վայրագ ցեղերն սիր-

ոի ընտելանան, հանդարտին կամ քչուին, և հեռագնաչ դրա-
դի սիոի Դատանայ դաշնադրութեանց ներդործութիւնը։ Գրա-
մադրուիս ու ճարտարութիւն հրաշքներ կ'գործեն և Տէրու-
թեանց պաշտպանութիւնը գործելու կ'բռնադատեն։

Բայց եթէ կանխիկ երաշխաւորութեան վրայ չարժիլուզենք,
միջոցները պակաս չեն։ Այո՛, թողունք կոյր հայրենասիրու-
թիւնն, զոհողատարութիւնը, և իբրև վաճառական նկատենք
Հայաստանն՝ որ հարկաւ շահագործելի դանձեր ունի իր ծոցը։
Հաւատ ընենք թէ ի՞նչ կրնանք շահիլ Նիւթապէս եթէ մեր դրա-
մագլուխը, բազուկներ, գործիքներ, մտածող գլուխներ, ճար-
տարապետներ և քիչ շատ այն ամէն նոր գիւտերն որ բարե-
կիրթ ազգերու՞ մէջ կ'գործածուին այն տեղ փոխադրենք։
Անտարակոյս շատ բան, միայն վտանգն ալ մեծ է։ Արդ՝ այս
վտանգէն յառաջ գալիք ցնցումները տուժել տալու համար՝ ա-
պահովութեան ընկերութեան մը դիմենք։ Այդ ընկերութեան
պաշտօնը կ'վարէ՞ այժմ Անկիա իր պայմանագրով կամ անոր
ներկայացուցիչն 'ի Կ. Պոլիս։ Բայց դժուար է մտենալ դիւա-
նագէտներու։ միմնորդ մը պէտք է, և ահա պատրաստ կայ
մեր Ս. Պատրիարքը որ մեզ կ'հրաւիրէ ասկից Հայաստան դնա-
լու։ Ս. Պատրիարքին դիմելով և մեր ձեռնարկելիք գործը ներ-
կայացնելով՝ անոր ձեռօք, Անկլիոյ դեսպանէն ապահովութեան
գիր մը կ'պահանջենք այս իմաստով որ՝ եթէ երբէք մեր ձեռ-
նարկութեան մէջ աւազակներու (քուրդ, ավշար, չէրքէզ և.)
տեղական պաշտօնաւորներու, դատաստանական ատեաններ-
ու երեսէն՞ դեան, կորուստ, անիրաւութիւն, բռնութիւն
կրեն մեր պատիւն, ստացուածը ու դատը, Անկլօ-Թրքական
պայմանագրին տրամադրութեան համեմատ՝ իր դեսպանին
միջոցաւ մեր բոլոր կրածները հատուցանել եւ։ Ի հարկէ
ապահովութեան այս տուելի գործնական եղանակ մ'է, ուստի
Հայոց նիստմանը դաշնադիրն ալ տեսակ մ'ապահովագիր է
որու գործադրութիւնը ցոյցէ պէտք պահանջելու իրա-
ւունք ունինք։

Եւ իրաւի՝ գործի սկսելու այնքան աւելի հարկ կայ որքան
որ մեր գործելու երկրին բոլոր հանգամանքը լաւ չդիտենք, և
հետաքրքիր կանխաւ իմանալ և անկից օգուտ քաղել խոհեմու-
թիւն է։ Հայաստանի այլ և այլ գաւառներու արդասաւորու-
թիւնը, բերքերու ղանազանութիւնը, բոյսերը, հանքերը, կեն-

դանիները, Ջրերը, անտառները երևելի ճամբորդներ հուշ-
կած են, բայց մինչև այսօր ոչ տեղագրական, ոչ երկրագոր-
ծական, ոչ տնտեսական, ոչ հանքաբանական գործ մը հրա-
տարակուած է։ Իրաւ է որ արդէն շարժում մը կ'տեսնուի
Հայաստանի զարգացման նպաստաւոր, խորհուրդներ կ'կաղ-
մուին, ճամբաներու յատակագծեր կ'շինուին, պէտք եղած
դրամագլխոյ քանակութիւնը հաշիւ կ'առնուի, արդէն առա-
ջարկութիւններ կ'լինին, որոց մէջ նշանաւոր է Մեծ. Աղաբէկ-
եան Մարկոս էֆէնտիինն, որ ոչ միայն իբրև աղգասէր այլ
իբրև մարդասէր կ'մտածէ ու կ'խօսի Հայաստանի Թշուառու-
թեանց վրայ, անոր պիտոյից քաջ հմուտ է, կ'նկարագրէ Հա-
յաստանցիին լքեալ կեանքը, կ'գովէ հայրենեաց բարիքը,
հացն ու միսը, օդն ու ջուրը, ցորենն ու գարին, ոչխարն ու
ձին եւ, սակայն վճառականի, շահագործի մը պիտանի եղած
տեղեկութիւնները տալու կ'ելլայ։ Հայաստանի փրկութեան
միջոցը Ջրանցքաշինութիւնը կ'համարի։ Ամէն հայ իրաւունք ու-
նի իր խորհուրդն ըսել, և Մարկոս էֆէնտին որ մօտէն կ'ճան-
չէ մեր հայրենիքն, իրը յայտնեց։ Ճշմարիտ՝ Վանայ լիճը՝
Հայաստանի, Փոքր Ասիոյ, Կիլիկիոյ գետերուն հետ միացնել,
Եփրատայ, Տիգրիսի, Երասխայ, Ճորոխի, Իրիսի, Գլիւսի, Ձի-
հանի, ինչո՞ւ չըսենք և Մէլէսի, Ջրերն իրարու հետ խառնե-
լու խորհուրդը մեծ ու գեղեցիկ է, Հայաստանը հարաւէն պար-
սից ծովուն, հիւսիսէն Սև ծովուն ջրային ճամբաներով մօտե-
ցնելն սքանչելի բան է, բայց ներելի է մեզ կասկածիլ որ այդ
խորհուրդն իրագործելի լինի քանի մը պատճառներով։ Մէկդի
թողլով այն նկատումն որ տակաւին գիւղ գիւղ դնալու օրի-
նաւոր ցամաքային արահետներ և իր ծովակներուն վրայ շա-
դենաւ մ'անգամ չունեցող երկրի մը համար այդ հսկայական
ջրանցքն անմիջական պիտոյք մը չէ։ Հայաստանի դարուփոս
ու ժայռուտ երկիրն, անհարթ ու լեռնոտ հողերն այդ ընդար-
ձակութեամբ ջրանցքներ բանալու պայմանները չեն ընծայեր
կարծենք։ Իսկ երկրաչափներու, երկրաբաններու, բնագէտ-
ներու խորին գննութեան կարօտ՝ այդպիսի ծանր գործ մ'ա-
ռաջարկելու չափ դիւրին չէ ահագին դրամագլուխ մը ճարել,
որու վրայ խօսք մը չըներ առաջարկողն, դրամագլուխ որ ե-
թէ ճարուէր իսկ ուրիշ անհրաժեշտ պիտոյքներ լեցնելու կրնար
ծառայել։

Ու ի՞նչ կրնան լինիլ այդ պիտոյքն։ Հայաստանի բնական, աշխարհագրական հանգամանքը ճանչնալ, հանքերն ու հողերը բանեցնել, պանդուխտներն իրենց երկիրը դարձնել օգնելով, ինքնապահպանութեան միջոցները հայթայթել, աղքատ հողատէրներու դրամ մատակարարել, թեթև տոկոսով, որ հողագործութիւնը զարգացնեն, արջառները շատցնեն, քուրտ շէյխերը շահածելու հնարքը մոռածել բանակցելով, վաճառաշահ քաղաքներն լաւ կառելի ճամբաներով իրարու մօտեցնել, գիւղերն ու շէնքերը շատցնել, գետերը կարելի եղածին չափ նաւարկելի ընել, երկրին բնական բերքերը մասնաւորապէս արդիւնաւորելու ջանալ, փոխադրութեան համար սայլակներ, կառքեր, լաստեր, նաւակներ, յարմար տափարակ և անցուկ տեղերը ճանչնալ ու երկաթուղի չինել, երկաթի գործարաններ, արուեստանոցներ հաստատել, ազգին բոլոր վանական, եկեղեցական կալուածոց, արտերուն ու ագարակներուն տէրը դառնալ ու արդիւնաւորել, գլխաւոր քաղաքներու մէջ դըպրոցներ, տպարաններ, թերթեր հիմնել, գիւղերու մէջ վարժարաններ բանալ, գաւառայնոց կրթութեան յարմար ուսմանց ծրագիր և դասատետրներ պատրաստել տալ, յատուկ ազգային հմուտ տեսուչներ կարգել որ ոչ միայն դպրոցներու վրայ հսկեն այլև իրենց գաւառին ամէն քաղաքներն ու գիւղերը շրջին և երեք ամիսն անգամ մը ուղղակի Ս. Պատրիարքին տեղեկագիրներ ղրկեն՝ ժողովրդեան վարչական, մտաւորական, տնտեսական, առաջնորդական, քաղաքային վիճակին յայտարար, և հաստատուելիք հիւպատոսներու հետ յարաբերութիւն ունենան։ Հայրենեաց այս վերաշինութեան գործին մէջ ազգին ամէն դասերու մարդիկ կրնան աջակցիլ, ամենուն համար պաշտօն, գործ, շահ կայ. եկեղեցական, դաստիարակ, գիտուն, դասատու, ճարտարապետ, մեքենագործ, գինարար, արուեստաւոր, բանուոր, մշակ, մեծատուն, դրամատէր ոչ միայն իրենց սահմանին մէջ կրնան օգտիլ այլ օգնել իրենց կարողութեան չափովն անհատապէս ու ընկերութիւններ կազմելով։ Ահա այն ատեն կարելի է ըսել որ ազգը կ'վերականգնի, այն ատեն Ս. Պատրիարքին խօսքը՝ «Պատրաստուինք մեր ապագային համար» կ'իրանայ, և մեր գոյութեան երջանկութիւնը դրած կ'լինինք, այն ատեն Հայը կրնայ պարծիլ որ Փոքր Ասիոյ գեղերու մէջ ինքն ամենէ աւելի ձեռներէց և ու-

չինն է, կրնայ յԵւրոպա հիմնելի Հայ–Ֆրանսերէն կամ անկ-
լիարէն թերթին մէջ հոչակել իր արարքն և միայն այն առանձ
հոչակել։

Եւրոպական տէրութիւնք պիտի զարմանան Հայաստանի այ-
լասիրութեան վրայ. Անկլիա չպիտի վարանի Հայուն խոստա-
ցած ազատութեան պայմաններն ազատութեան հետ ընդ-
արձակել և բնապէս անոր վրայ պիտի կոթնի իր պաշտպանո-
ղական քաղաքականութիւնը զօրացնելու և երկրին ընդհանուր
բարեկարգութիւնը յառաջ մղելու։ Օտար երկիրներէն դրա-
մագլուխ պիտի վազին Հայաստան, ըլլալ պիտի տարածուի
բարօրութեան հետ և հայկական ինքնավարութիւնն պարա-
գայից բերմունքէն ինքնին պիտի ծագի։ Ուրեմն Հայոց գործն
դիւաւորապէս Հայոց մնաց. իսկ եթէ մեզի ընկածը կատարե-
լէն առաջ՝ Անկլիա իր խոստումները դրժէ, Հայը դարձեալ իր
գործն ինք կատարելու միջոցը պարտի գտնել, ի՞նչպէս. ուրիշ
անգամ պիտի բացատրենք։

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանը վերաշինե՛լ, այս պէտք է լինի ամեն Հայու
նպատակը ըսինք և արդէն քանի՛ քանի անգամ կրկնած ենք։
Բայց մինչդեռ շատերը՝ մեզի պէս՝ կ'խօսին, կ'գրեն ու կ'յորդո-
րեն, կան մի քանի ընկերութիւններ որ իրապէս կ'գործեն և
քաջ ըմբռնելով այս վերաշինութեան մեծ գործին յաջողու-
թեան էական մէկ պայմանն ու Հայաստանցիին անհրաժեշտ
մէկ պիտոյքն արդէն՝ զանազան դժուարութեանց յաղթելով՝
այդ նպատակին կ'ձգտին։ Կ'ուզենք ակնարկել գլխաւորապէս
ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ, որու տարեկան Բ. դեղեցիկ գիրքը
մեր աչքին առջևն է և ցոյց կ'տայ թէ կամք ու յարատևու-
թիւն ի՛նչ զգալի արդիւնք կրնան յառաջ բերել թէև անձուկ
ու դժուարին պարագաներու մէջ։ 1876ին մի քանի ազնուա-

խոհ ու բանիբուն երիտասարդներ՝ ժամանակին պահանջում. ներուն հմուտ՝ ընտիր խորհուրդ մը կ'յղանան և Հայաստանի աղէտից առաջին պատճառը՝ տգիտութիւնը՝ հալածելու գործնական միջոցներ կ'մտածեն։ Զեն հաներ չատ ու փայլուն խոստումներով յայտարարութիւններ, աղգասիրութեան անոտի ցոյցեր ընելով փառք ստանալու չեն նկրտիր այլ լռիկ մնջիկ կ'աշխատին և համեստ նպատակ մը կ'ընտրեն, այս է Հայասդանի մեջ յրեպալէս սասոմ ծառալը։ Բայց համեստութեան քաղին ներքեւ ընկերական մեծ սկզբունք մը կար, դովելի հեռատեսութիւն մը կար, Հայոց ապագայ վերակենդանութեան խնդիրը կար, որ դեռ նոր կ'դրաւէ միտքերն և զոր քանի մը տարի առաջ այդ ընկերութեան հիմնադիր անդամներն ըստ կարի լուծելու ճամբուն մեջ մաեր էին, առանց սպասելու պաշտոնական գործակցութեան և արտաքին դաշնադրական պաշտպանութեան։ Աւելորդ է երկար խօսիլ թէ ինչ բազմադիմի օգտակար հետեւանքներ կրնան ծաղիլ այս ընտիր խորհրդէն, որ քիչ քիչ մարմին կ'առնու, բնապէս կուսակիցներ կ'գտնէ, Աբաբաթեան ընկերութիւնը կ'կազմուի, գործի կ'սկսի՝ նեղ սահմանի մեջ ու քիչ դրամով, բայց տնտեսական ուղիղ սկզբունքի համեմատ՝ կ'սկսի որպէս զի արդիւնք ցոյց տալով ազգին՝ կարենայ ներշնչել վստահութիւն մը զոր ուրիշ մեծանուն այլ անարդիւն ընկերութիւններ ջնջեր էին, և դիւրաւ նպատակ ու նուէր հաւաքել, ինչպէս որ Ընկերութեան Ա. տեղեկագիրը կ'ակնարկէր։

Բաւական է ակնարկ մը ձգել Աբաբաթեան ընկերութեան գործառնութեանց վրայ, երկու տեղեկագիրներն իրարու հետ խաղդատելով՝ համոզուելու համար որ այդ ընկերութիւնն ուղիղ, մնայուն հիմանց վրայ կեցած է, և որչափ որ մեկ կողմէ վերահաս աշխարհաւէր պատերազմը արգիլեր էր իր ուսումնասիրութեան գործողութեան սահմանն ընդարձակելու, միւս կողմէ աներկմիտ ենք որ միշտ այն պատերազմին առիթ եղող քաղաքական պատճառներն ազգին գործունէութեան նոր զարկ և ուղղութիւն տալով՝ պիտի նպաստեն ընկերութեան նպատակին և դրամական միջոցները պիտի աւելցնեն՝ երբ մանաւանդ ընկերութեան գործադիր ժողովն՝ որ ամեն վստահութեան արժանի է, իր աշխատութեան մեջ յարատեւէ։ Արդէն անցեալ տարուան հաստոյթին վրայ, որ էր զր. 10101, ներ-

կայ տարուան (մինչև 1878 ապրիլ 30) հասոյթին, այն է 35421, առաւելութիւնը կ'արդարացնէ մեր դիտողութիւնը։ Երբ հարկը պահանջէ՝ աւելի յաջող ժամանակներու մէջ գործածելու մտօք՝ մերել ու համբերելը կորուստ չէ, և եթէ Արարատեան ընկերութիւնն վանայ գաւառին Ալիւր գիւղի երկրեռ վարժարանէն և ժողովրդեան համար կիրակնօրեայ դասարանէն զատ վարժարան մը չկրցաւ բանալ՝ ինչպէս որ տրամադիր էր բանալու Դատուանիսու Գործոթի մէջ՝ յանցանքն իրը չէ այլ պատերազմի աւերմանց։ Ուստի պէտք չէ չարագուշակ հետևութիւններ հանել, այլ մանաւանդ ջանք և եռանդ կրկնապատկելով՝ ամէն հայու պարտաւորութիւն է գործակցիլ որպէս զի նիւթական միջոցներն աւելնան և Արարատեան ընկերութիւնը՝ եղածն աւելի բարեկարգէ, կոչծանածը վերականգնէ, և հետզհետէ նոր ուսումնատեղիներ հաստատէ Վասպուրականի ամէն քաղքի ու գիւղի մէջ։ Անշուշտ Արարատեան ընկերութեան մէկ գլխաւոր հոգն է փորձառու, ժիր, վարժ, խոհեմ և անձնուէր գործակալներ և պաշտօնեաներ ընտրել հաստատելիք գաւառային հիմնարկութեանց համար և մինչև ցարդ իր ըրած ընտրութեանց մէջ յաջողած կ'երևի։ Արդէն ծանօթ են ազգին իրենց արթուն գործունէութեան և խոհականութեան կողմէ Պ. Մկրտիչ Փորթուգալեան և Պ. Մարկոս Նաթանեան, որ հիմա Արարատեան վարժարանի տեսչութեան պաշտօնը կ'վարէ և երկուքին ալ անձնուէր ծառայութիւնները մեծ գովեստիւ ու շնորհակալութեամբ կ'յիշէ տեղեկագիրը, որու ձայնակից ենք։

Տեղեկագրին մէջ կ'կարդանք նաև ընկերութեան կանոնադրութիւնն որ խոհական պարզ և գործնական տրամադրութիւններ կ'պարունակէ՝ Ընդհանուր և Գործադիր ժողովոյ կազմութեան, անդամակցութեան, եկամուտի գործածութեան, հաշուառատուութեան պայմաններու վրայ, ամենքն ալ իր դոյութեան յարատեւութեան ու արդիւնաւոր մատակարարութեան ոգւով շինուած։ Փափաքելի էր տեսնել նաև ուսմանց ծրագիր մը որ ոչ միայն Ընկերութեան հոն հիմնած ու հիմնելիք այլ ուրիշ բոլոր գաւառային դպրոցներու բարեկարգութեան և կրթութեան իբրեւ օրինական հիմնագիր ծառայէ, գաւառացի ազգայնոց հանգամանաց ու պիտոյից յարմար և արդի մանկավարժական սկզբանց վրայ հիմնուած։

Ներկայ ծանր պարագայից մէջ՝ երբ ազգաչէն խորհուրդներ ու առաջարկութիւններ օդին մէջ կ'ծփան, աւելի մեծ ուշադրութիւն կ'դրաւէ Արարատեան Ընկերութիւնը, որ երկու տարիէ ի վեր անձայն ու անպաչտպան ուսմանց սերմունքը, ապագային սերմանէզ կ'ցանէ Հայաստանի մէջ։ Ուստի ոչ միայն ազգային վերակենդանութեան գործին մէջ նախաձեռնութեան փառքն իրեն կ'պատկանի այլ և պատրաստ կեդրոն մ'է, որու շարաւղիներն ընդարձակելու համար անչուշտ ամէն հայ կրմբռնէ ներքին համոզմամբ՝ ընկերութեան հաստատուն ընթացքէն և ներկայ պարագայից բերմունքէն՝ որ նուիրական պարտաւորութիւն մ'է իրեն աջակցութիւնն իր կարողութեան չափով։ Պէտք է միշտ կրկնել, միջազգային նոր օրէնքն նոր պայմաններու մէջ դրաւ մեզ, որոնք միանգամայն նոր պարտաւորութիւններ կ'դնեն մեր վրայ. մինչև որ՝ ինչպէս նախորդ յօդուածին մէջ նկատեցինք, այս պարտաւորութիւնները չ'կատարենք լուսաւոր ու աննենդ միջոցներովն՝ կարելի պիտի լինի մեզ վայելել անկից ծագելիք իրաւունքներն թէ ներկային և թէ ապագային մէջ։

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՏՕՆ

Անցեալ յուլիս ամսուն 6 ին քաղքիս Ս. Մեսրոպեան վարժարանի տօնախմբութեան հանդէսը կատարուեցաւ 'ի ներկայութեան եկեղեցական դասուն և աղգայնոց։ Վարժարանին վերին սրահը՝ քաջ տեղորութեան՝ ազգային պատկերներով ու մրտենիներով զարդարուած էր։ Երգեցիկ մանկանց դասը ծաղկեայ պսակներ դրած՝ երգելով եկեղեցւոյ աւարտմանէ ետև՝ հասան պատրաստուած սրահն, ուր Ս. Առաջնորդը կ'նախագահէր. Կրօնական արարողութենէ ետք՝ ձայնաւորներն Մեծ. Վարդան Փափազեանի առաջնորդութեամբ՝ սկսան ազգային երգեր երգել, նոյնպէս 'ի տատիր

Ս. Առաջնորդին՝ ձայնաւոր դասատուին ձայնագրած երգը։ Յառաջադէմ աշակերտներէն մէկ քանին ճառեր կարդացին ի յիշատակ Մեսրոպայ ու Սահակայ։ Յետոյ Ս. Առաջնորդն պարագայիս յարմար կարճ այլ խմաստալից ու ազդու ատենախօսութիւն մ'ըրաւ։ Յայտնեց՝ թէ այս հանդէսն իր օգուտն ունի եթէ լաւ մը հասկցած ենք անոր նշանակութիւնը, թէ այնքան դարեր անցնելէն ետու՝ Մեսրոպայ յիշատակը կենդանի կը մնայ մեր մտքին և սրտին մէջ, վասնզի նա ազգը վերաշինեց, Հայաստանը լուսաւորեց, իր կեանքն անորոնուիրեց, վասնզի աշխարհի ամենէ մեծ թշնամւոյն՝ տգիտութեան դէմ մինչև յետին շունչը կռուեցաւ, թէ անօգուտ կ'դառնան երգ, խնդութիւն, հանդէս, եթէ Մեսրոպայ պայքարը չշարունակենք նոյն թշնամւոյն դէմ, որ ամեն ժամանակ, ամեն դար, նոր կերպարան ու ձև առած՝ ժողովրդոց մէջ կ'մտնէ և մեծամեծ աղէտից պատճառ կ'լինի, թէ Մեսրոպայ դարուն՝ տգիտութիւնը կռապաշտութեան դոյնով, քրիստոնէութիւնը կ'հալածէր, միջին դարու մէջ՝ գերութեան դէմքով ազատութեան դէմ կ'մաքառէր, նոր դարու մէջ՝ այլևայլ ազանդական ձևեր առած լուսաւորութեան ու յառաջադիմութեան դէմ կ'խիղճէ անպատկառ, թէ յառաջադիմասէր ժողովրդոցն՝ ինչպէս և Հայք, պէտք չէ որ պահ մը դատարկ տանուն այս կռուոյն մէջ՝ եթէ Մեսրոպայ ու Սահակայ արժանի զաւակներ կուզեն լինել, Լանոնոյ յիշատակն այդեամբ տօնախմբել, վասնզի տգիտութիւնը բազմագլուխ վիշապի կ'նմանի այնպէս որ քանի գլուխը կտրուի նոր մը տեղը կ'բուսնի երբեմն մոլորութիւն, երբեմն դժուութիւն դրդռելով, այսօր նախապաշարում վազք նախանձ հանելով ճշմարտութեան ու լուսոյ դէմ. վհատիլ պէտք չէ, վասնզի ճշմարիտ կեանքը այդ վիշապին դէմ անդուլ պայքար մ'է և ազգային յաջողական յառաջադիմութիւնն ալ այդ վիշապին գլուխը շարունակ կտրելով ձեռք կ'ձգուի, ուստի պէտք է որ Մեսրոպեան տանուն ճշմարիտ կրթութեամբ, հոգւով ու մարմնով մարզուին, դիտութեամբ զինուին, որպէսզի կարենան յաղթել այդ

ահաւոր թշնամւոյն՝ որ Հայոց աշխարհը կ'աւերէր մոռութեան, մոլեռանդութեան ու բռնակալութեան դարերու մէջ, և հիմակ փարիսեցիութեան կամ կեղծ բարեպաշտութեան և ազգասիրութեան դիմակներ կ'առնու և կ'ուզէ ամէն ազգօգուտ խորհուրդ, ձեռնարկ ու յառաջադիմութիւն ունայնացնել, թէ սակայն՝ ամէն ազգերն, որոց հետ Հայք որչափ ատեն որ լոյս ու դիտութիւն սիրեն՝ յաղթանակը միշտ իրենց պիտի մնայ՝ ինչպէս Մեսրոպեան դարուն մէջ։

Այս ատենախօսութիւնն, որու միայն մէկ քանի էական մասերը կարող եղանք յիշել, աւարտելէն ետև՝ Ս. Սաւաղնորդն՝ ազգային բարերարները, պաշտօնեաներն ու ժողովուրդն օրհնեց, քաջալերեց ազգին մշակներն և յորդորեց աշակերտներն որ Մեսրոպայ անմահ դործերն իբրև օրինակ իրենց աչքին առջևն ունենան և ազգին վերաշինութեան արժանի ու ընտիր բանուորներ դառնալու աշխատին։

ՀԱՆԴԷՍ

Քաղքիս Ս. Մեսրոպեան և Ս. Հռիփսիմեան վարժարանաց քննութիւններն՝ որ յունիս ամսոյ 19ին՝ յատուկ քննիչներու ներկայութեան սկսուած էին, յուլիսի 7ին աւարտեցան*։ Նոյն ամսուն 30ին Մեսրոպեան դպրոցին տարեկան հանդէսը տեղի ունեցաւ, ուր բազմաթիւ ազգայինք՝ թէ եկեղեցական, թէ աշխարհական և թէ կա-

---

* Քննելի առարկաներն էին, կրօնագիտութիւն, հայերէն, ֆրանսերէն, անկլիարէն, յունարէն, տաճկերէն լեզուք, վայելչագրութիւն, ազգային ու ընդհ. պատմութիւն, բնական, քաղաքական ուսումնական ու առևտրական աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն, գրհաշիւ, տոմարակալութիւն, բնական պատմութիւն, բնագիտութիւն, բնալուծութիւն, հայ դրականութեան պատմութիւն, փիլիսոփայութեան պատմութիւն, քաղաքական ու առևտրին տնտեսութիւն, ձեռագործ։

նանց դասէն ներկայ էին։ Տղոց ու տղջկանց խումբ մը՝ դաշնակի ձայնակցութեամբ, այլեւայլ ազգային երգեր երգեցին, մի քանի աշակերտուհիք ոտանաւորներ արտասանեցին, մարմնավարժական մարզութիւններ եղան և քննութեան արդեանց ցուցակները ծնողաց տրուելէն ետեւ՝ նորընտիր Տեսուչ՝ Իսէկճեան էֆէնտին՝ ատենախօսեց։ Իր ատենախօսութեան գլխաւոր կէտերն ամփոփելով կ'հրատարակենք։

Մեծ. Տեսուչը յայտնեց թէ այսպիսի դպրոցական հանդէսներ առաջին անգամը չէ որ կ'կատարուին, և այս առթիւ՝ կ'փափաքի ծնողաց հետ խօսիլ կրթութեան վրայ, քանի որ շատ շատ տեսակցիլ դժուարին է։ Ընտանիք ու դպրոցի պաշտօնեայք պարտաւոր են խորհրդակցիլ դաստիարակութեան խնդիրներու մասին և հանդէսներն այս առիթը կ'ընծայեն։ Հարկաւ շատ ճառեր լսած են հանդիսականք դաստիարակութեան կարեւորութեան վրայ և ինք միտք չունի այս մասին երկարաբանել, և ոչ դպրոցներու վիճակին տեղեկագիրը տալ, որ Քաղ. ժողովին պիտի տրուի, այլ կ'ուզէ հաստատել որ թէ աղջիկ և թէ տղայ պէտք է որ իրենց դարուն զաւակը լինին արդի գիտութեան արդեանց հաղորդ դառնուելով։ Մարդ մ'որ իր ժամանակը չապրիր, որ հին դաղափարներու ու նախապաշարմանց կ'ծառայէ, որ աչք կ'գոցէ արևմտեան լուսաւորութեան առջև՝ իր դարու զաւակը չէ։ Բանիբուն կարծուած անձինք իսկ մեր մէջ զարմանալի կարծիքներ կ'յայտնեն, որպէս թէ մենք արևելցի ենք և եւրոպական գիտութեանց պէտք չունինք, բայց կ'մոռնան որ գիտուն ժողովրդոց հետ յարաբերութիւն ունինք և անոնց պէս մենք ալ կրնանք յառաջանալ եթէ օրինաւոր միջոցներ գործածենք։ Մարդ կատարելագործելի է մարմնով, սրտով և մտքով, անհնար է սահման դնել այս կատարելագործութեան, և համոզուելու համար բաւական է բաղդատել այս դարուս և հինգ տասն դար առաջ ապրող մարդիկը։ Ի՜նչ անհուն տարբերութիւն։ Ուսմունք և գիտութիւնք բերին այս յեղափոխութիւնը։ Կարելի չէ մեղ անտարբեր մնալ այս իրողութեան առջև, կենաց

ու մահու խնդիր մ'է մեզի համար դիտութիւն, վասն զի այնպիսի ժամանակ մը կ'ապրինք որ ստիպուած ենք հզօր ազգաց հետ մրցիլ, և միթէ մրցումը կարելի է երբ նոյն ասպարիզին մէջ կ'տեսնենք դարերու արդիւնք եղող դիտական միջոցներով զինուած ֆրանսացի և գերմացի և այլն ու հայ մը որ դեռ հին դարերու մէջ կ'ապրի։ Եթէ մենք արդի կեանքը դժուար կ'դտնենք մեր զաւակներն աւելի պիտի տառապին։ Պատճառը յայտնի է. կամ ինքնահաւան ենք կամ յառաջ քալելու միջոցը չդիտենք։ Խելքը հանող չհանողը դպրոցի, կրթութեան վրայ կ'խօսի, կ'չափէ կ'ձևէ և կ'կարծէ թէ բարեկարգ դպրոցներ ունի։ Հեռուէն կարելի է խաբուիլ, բայց մօտէն դիտողը մեր թերութիւնները դիւրաւ կ'տեսնէ։ Իրաւ է որ եւրոպացւոց հետևելու փափաք մը կայ, բայց առանց ընտրողութեան, կապկի հետևողութեամբ, կարծելով որ ինչոր եւրոպացի է ընտիր է։ Օրինակի համար, առանց եւրոպական դպրոց մը դնհատել կարենալու՝ հայը շատ անգամ իր զաւակը հոն կը ղրկէ, թէև երօք հայոց դպրոցէ մը վեր չէ, չդիտելով որ սովորաբար այս կողմի Եւրոպացիք Արևելցւոց չափ կրնան ուղէտ լինիլ։ Սակայն պէտք է խոստովանիլ, Մեծ. Տեսուչը քննած է հայոց շատ դպրոցներ՝ զանազան պաշտօններու մէջ, եթէ մեծ դիտութիւն չեն տար, գոնէ աշխատութեան սէր տալու փափաք ունին և Արևելքի եւրոպացի դպրոցներու վրայ մեծ առաւելութիւններ։ Նոյնպէս Եւրոպայի զանազան դպրոցներ այցելած է, գլխաւորապէս Զուիցերիի, որ յառաջադիմութեան երկիր է. լաւ, մեծանաւոր դպրոցներն անպիտան դտած է տեղւոյն ազգայիններու մօտ, վասն զի լոկ շահու նկատմամբ բացուած են և շատ բան չեն սորվեցըներ։ Դպրոցի խնդիրը կենսական մեծ խնդիր է, ոչ միայն իբրև պաշտօնեայ՝ այլ իբրև ազգային անհատ՝ թուրանական հաշուով պիտի հաստատէ որ միայն խօսքով կ'սիրենք դպրոցը այլ ոչ գործով։ Երկու վարժարանայ համար 145 հազար ղրուշ կ'վատնուի, 123 հազարը ազգային մնտուկը կ'մատակարարէ, միայն 22 հազար ղրուշ թոշակ կ'հաւաքուի։

Երկու վարժարանաց մէջ 536 աշակերտ ու աշակերտուհի կ'դանուին, որոց 150—160ք անկարող ու կարօտ ընտանեաց զաւակներ են, մինչդեռ 386—376 զանազան աստիճանի ընտանեաց կ'վերաբերին որ կարողեն իրենց զաւակաց նիւթական հոգք տանիլ։ Արդ՝ ասոնք են 22 հազար դրուշ վճարողներն թէև պարտաւոր էին 316 դրուշէն աւելի վճարել։ Ուրեմն կարողն անկարողին դրամով իր զաւակը կ'կրթէ և այս մեծ անիրաւութիւն մ'է։ Բարերարներու ձգած եկամուտն աղքատին համար է։ Երբ կտակ ու նուէր կ'ընէ մարդ ամուսկին՝ չէ թէ իրական օգուտ ունի այլ բարեպաշտական նպատակաւ կ'տայ հանդերձեալ կեանք շահելու։ Թէև աստուածաբան չէ բայց նա կրնայ ըսել թէ նուիրատուն իր տուածք չպահանջեր, այդ նուէրով աղքատք հոգալու է և չէ թէ ունևորք։ Զկարծուի թէ միայն այս տեղ՝ այլ Պոլիս ալ աղքատին յատկացածք հարուստին տղուն կ'տրուի, չէ թէ անիրաւութիւն ընելու դիտմամբ, այլ երկար տարիներու սովորութեամբ։ Գաւառական ժողովին որոշումն է 50 հազար դուրուշի չափ թոշակ հաւաքել, այդ որոշումը իրաւացի չէ, նա մանաւանդ անոր համար որ դպրոցական պիտոյքներն աւելի մեծ գումար կ'պահանջեն, և զօրաւոր ազգերու հետ մրցելու պարտաւոր ենք,

Յետոյ Պ. տեսուչը քննութեանց վրայ ալ քանի մը խօսք ըսաւ, յայտնելով թէ սովորականին պէս չեղաւ այս տարի, ընդհանուր հրաւէր չկարդաց որ ուղղէ ներկայ դտնուի։ Ինք՝ այդ դրութեան հակառակ է, դտնուեցան մարդիկ որ չհաւնեցան այս եղանակին, քաղաքական ժողովը բանբասեցին բայց անորը չէ յանցանքը։ Քննութեան հաշիւը դրամական հաշուի պէս կուզեն տեսնել։ Սովորութիւն է մեր ազգին մէջ ընկերութիւններ կազմել, ստակ հաւաքել, ծախքեր ընել և ապա յայտարարութեամբ հաշիւ տալ հասարակութեան, այս կերպ հաշիւտալը տգիտութեան կամ խարդախութեան հետեւութիւն է, միշտ և ամէն ժամանակ մաքսուած է այս դրութեան դէմ։ Ժողովուրդը թէև օրէնք կ'դնէ Եւրոպա, բայց անուղղակի կերպով հաշիւ

կ'առնէ ձեռնհաս ժողովոյ ձեռօք։ Նոյնպէս ապօրինաւոր ընթացք մը բռնած կ'լլնի տեսուչմը երբոր կ'հրաւիրէ որ ամէն մարդ դայ քննութեան հաշիւը տեսնէ. միթէ կարելի է որ բոլոր ժողովուրդը դործը թողու և քննութեանց ներկայանայ։ Անհեթեթ պահանջում. Եւրոպա դործերն ուրիշ կերպ կ'տեսնեն. յատկապէս Զուիցերիի մէջ յատուկ քննիչներ կան սահմանուած որ քննելու հանդամանքն ունին և ասոնք հաշիւ կ'տան ժողովրդեան։ Այս բանաւոր եղանակին հետեւելու մտօք առաջարկած էր Քաղ. ժողովին և փափաքեր էր որ քիչ շատ բան դիտցող և դալու տրամադիր դտնուող անձինք որոշուէին իբրև քննիչ, և աշակերտաց միջոցաւ ծնողք իբրև հանդիսատես հրաւիրուած էին։ Սահմանուած քննիչներէն շատերը չէին եկէր, փոյթ չէ, սկզբունքը պէտք է մնայ մեր մէջ։

Ս. Գ.

ԵՐԵՔ ՍԵՐ ՆՈՐԱՏՈՒ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ

Փոքրիկ թռչուն ճիւղին վրան
Թողու մեռնիլ նըւազ սիրոյն,
Կէս օր տեսնէ հակեալ շուշան
Նըւազիլ 'ի հուրն արևուն։
Փոքրիկ թռչուն ճիւղին վրան
Թողու մեռնիլ նըւազ սիրոյն։

Ի՞նչպէս նիրհէ մանուկն աղջիկ
Բարձերուն վրայ իւր սենեկին,
Մէկդի դըրած քօղ և լոդիկ,
Ի զուր իւր մօտ փայլի հայլին։
Ի՞նչպէս նիրհէ մանուկն աղջիկ
Բարձերուն վրայ իւր սենեկին։

Հոն՝ իւր վերջին մըտածմունքէն
Բերնիկն ունի դեռ ժըպիտ մի,
Հրակէզ երկինք գինքն ըստիպեն
Թողուլ խաղերն իւր սիրելի։
Հոն՝ իւր վերջին մըտածմունքէն
Բերնիկն ունի դեռ ժըպիտ մի։

Ցարտեւանանց կիսախըբիկ
Տարտամ ե՛անուշ ակնարկ ելնէ։
Իւր դըրից մէջ քանի՛ դողարիկ
Գեղարուեստից օրինակ մ'է։
Ցարտեւանանց կիսախըբիկ
Տարտամ ե՛անուշ ակնարկ ելնէ։

Կու դայ երազ ծայրիւ թեւին
Գըգւել ըզլիմս այս որ 'ի քուն,
Ի՜նչ ըզգացմունք 'ի նա յուզին
Եւ կիսոգին լանջք իւր յառնուն։
Կու դայ երազ ծայրիւ թեւին
Գըգւել ըզլիմս այս որ 'ի քուն։

Սիրահարի յիւր ցնորս գուցէ
Սև մանկլաւիկ 'ի ձի ճերմակ,
Որ՝ «Տանիմ քեզ, իրեն զրուցէ,
Ինձ հետ հեծի՛ր ձիուն գաւակ»։
Սիրահարի յիւր ցնորս գուցէ
Սև մանկլաւիկ 'ի ձի ճերմակ։

Թերևս 'ի յոտս այս Լաւրային
Նոր Բեթրարք մ'է նըւազեր,
Հըպարտ ընդ իւր պաշտող երդչին՝
Նորա աղէտքն է ամոքեր։
Թերևս 'ի յոտս այս Լաւրային
Նոր Բեթրարք մ'է նըւազեր։

Թերևս յերկինս նա թեւածէ
Ամբ իւր ունին երկնից յուշիկ։
Ըզվերադարձ դարուն տեսնէ
Ծիծեռնակին 'ի յարկ բընիկ։
Թերևս յերկինս նա թեւածէ
Ամբ իւր ունին երկնից յուշիկ։

Ահա զարթնու նիրհողն մեր։
Կրծկապ խըզէ սրտին սրուքիւն։
—Ականջդ 'ի վար ի՛նչ մրմնջէր
Ըզքեզ օրրողն այն զուարթուն։
Ահա զարթնու նիրհողն մեր
Կրծկապ խըզէ սրտին տրուքիւն։

—Վեհանձն էր իմ ճակատագիր,
Զայն խնդութեան կը բառնայի,
Հարստութեանց մէջ ես արբչիս,
Զորս ինձ բերէր ծեր էրիկ մի։
Վեհանձն էր իմ ճակատագիր,
Զայն խնդութեան կը բառնայի։

—Ի՞նչ, միթէ դանձք քու ցողերն են,
Անուշաբոյր ծաղիկ առոյդ։
—Այո՛, նախանձեալ յամբոխէն
Ոսկի պատէր մինչև յիմ ծունդ։
—Ի՞նչ, միթէ դանձք քու ցողերն են
Անուշաբոյր ծաղիկ առոյդ։

Ընդ այս երաշ պատանեկան,
Անցէ՛ք երաշք ապագայի։
Առ ծեր խոհեմ դաս տայ տղայն,
Ցոսկւոյ համայն արդ մրթադնի։
Ընդ այս երաշ պատանեկան
Անցէ՛ք երաշք ապագայի։

Պէռանէ

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՄԸ

1878 օգոստոս 21 Զմիւռնիայ

Մեծ. խմբագիր Ա. Մամլոյ

Պարոն Հ. Սաւալանեան երկու տող գիր գրելու անբաւական աշակերտի մ'անակնկալ հարուածներէն շանթահար ու դժդոհ և անոր մէջ բերած ճշմարտութիւններէն և ոչ իսկ մին հերքել կարենալէ անյոյս՝ Արշալոյս Արարատեանի 39րդ տարեդարձը աւետելու առթիւ իմ յօդուածս Պ. Մամուրեանի դրչին ծնունդ, ճշմարտութեան ու կերպով մը նոյն իսկ անձնականի դէմ կը դատէ, կը վճռէ և անուղղակի կերպով կը խոստանայ անոնց հերքումն ալ ընել ապագային մէջ, թերևս վերջին դատաստանին օրը։

Բնական էր որ որ իմ յօդուածս անձնականի դէմ երևէր Պ. Սաւալանեանի, քանի որ նա այնքան վարժուած է ուրիշին անձնական պատիւը թշնամանել, որ բարի լոյս ըսողին սնձնականիս դպյար կը պատուոյ։

Այս և իրեն պէս մարդիկ նստած ելած տեղերէն կ'սկսին դպրոցները բամբասել, անոնց իրական արդիւնքն ուրանալ, այս ու այն պաշտօնական զրպարտել, թշնամանել, և երբ կը տեսնեն աշակերտ մ'որ իրենց համոզումները կը խախտէ ներկան իրենց ժամանակին և անձին վրայ միայն չափելով. . . վարժապետը գրեր աշակերտն ալ ատորագրեր է կ'ըսեն։*

Պ. Սաւալանեան այնքան բարեմիտ է որ կարծէ թէ՝ խմբագրի մը խոշոր ստութիւններ ու այլանդակ սխալները խայտառակելու համար, 50 տարի դրաբառին մէջ պէտք է դեգերիլ և կամհարկ է անպատճառ Մամուրեան լինիլ։ Անցան այն օրեր ուր վարժապետներ հազար ու մէկ կտոր կը լինէին իրենց

Ցաւալին այն է որ այս խմբակին մէջ կը գտնուին դպրոցներու տիժմեան պաշտօնեայներէն մէկ քանիներ, որ նոյն իսկ իրենց համոզումին ու խղճին հակառակ՝ յիշեալ խմբին արձագանք, օժանդակ և արբանեակ կը հանդիսանան չգիտեմ ինչ նպատակաւ . . . . :

Ես հոս հարկ չեմ տեսներ կրկին իմ կարծիքս յառաջ բերել և զայնս հաստատելու համար կոյտ մը փաստեր դիզել, վասնզի լաւ գիտեմ որ Պ. Սաւալանեան համոզելու համար փաստ չունենալէ զատ՝ համոզուելու կամք ալ չունի. եթէ կամք ունենար՝ վաղուց դինոթիսի եղած էր :

Միայն հարցում մը պիտի ընեմ, հարցում, զոր անցեալ անգամ մոռցած էի ընել :

Եթէ իրօք Մեսր. և Հոխիս. վարժարանները, Պ. Սաւալանեանի բռնածին պէս, բարոյական ու կրօնական ուսումներէ զուրկ են՝ ինչու արդեօք իւր որդիներն ու աղջիկը այդ վարժարանները կը դրկէ, քանի որ աղատ է զանոնք ոյնպիսի վայրեր դրկել, ուր իւր փափաքանաց համեմատ նոյն իսկ վարդապետ ու մայրապետ կարենան լինիլ :

Հօր մը առաջին պարտականութիւնն է իւր զաւակաց ճշմարիտ կրթութեանը հոգ տանիլ և ջանալ ամեն կերպով որ անոնք անբարոյական վայրերէ հեռի լինին միշտ . այս պարտուց դէմ գործող հայր մը պարսաւելի է, ամեն տեղ և ամեն ժամանակ : Սակայն տեսնել կը սիրեմ հաստատ որ Պ. Սաւալանեան ստախօս մ'է քանի թէ իւր զաւակները դիտմամբ անբարոյական վայրեր դրկելու չափ գաւառան հայր մը :

Ես ուրիշին յօդուածին ներքև ստորագրելու վատութիւնը չունեցած եմ և չունիմ, ու իմ ամեն գրած-

աշակերտաց արդիւնքը ցոյց տալու համար, և սակայն ինչո՞ւ զարմանալ, քանի որ այն տեսներ Նոբէկ կարդացողը մատով ցոյց կը տային և Ցոլնէկ Բաֆինլիբիէն չատ տեսնի անպիտան գործ մը Դրոխոխ Ընդանիէին, Դրոց Բրոցին և այլ այսպիսի ընտիր գրքերու չափ կարևորութիւն կ'տանար ռամիկին աչքին . . . :

ներուս պատասխանատու ինքզինքս ճանչած եմ ու կը ճանչեմ՝ ամեն տեղ և ամեն ժամանակ և ճիշտ այս պատճառաւ զգուշացած եմ անստորագիր թշնամական յօդուածներ խմբագրի մը նուիրական դիակին վերագրելէ, որ շատ անպատեհ է, և կամ ինքզինքս կայծակ ստորագրելէ, որ տեղի կուտայ ողջամիտ ընթերցողներէն ոմանց շանթարգել ձեւանալու . . . »

Ես պատրաստ եմ իմ հրատարակածներուս իմն լինելը կենդանի վկաներով հաստատել. և այս մասին զինքը աւելի միամիտցնելու համար մրցում մը կ'առաջարկեմ իրեն։ Ի՞նչ հարկ պատ 'ի պատ խօսքեր քնել, գիտեմ, չ'ես գիտեր բայերը խոնարհել. մասնաւոր քննիչներ մեր երկուքին ազգային վիճաբանելի խնդիր մը կ'առաջարկեն և մենք այդ մասին մեր թերի ու դատողութիւնները գրաւոր կերպով կը յանձնենք այդ քննիչներուն. այն ատեն կ'որոշուի սեր ճերմակէն, տգէտը գիտունէն, բաւականը անբաւականէն և մրցանակը կամ մեր գրաբառագէտ պատուելին կ'ստանայ և կամ երկու տող գիր գրելու անբաւական աշակերտը։ Պ. Սաւալանեան աղատ է նոյն իսկ քննիչներն ինք որոշելու, միայն թէ այս մրցումը պէտք է հրապարակի վրայ լինի . . . Ես չ'եմ սիրեր մութին մէջ գործել, ջուրը պղտորել ձուկ որսալու համար . . . »։ Աղատ է նմանապէս գրաբառ կենդանի լեզուաւ գրելու. Մեսր. վարժարանը Պ. Սաւալանեանի գրաբառը հասկնալու չափ և շատ աւելի խիստ գրաբառ ալ ցոյց տուած է մեզ Պ. Մամուրեանի տեսչութեան օրով։

Կը վերջացնեմ սոյն յօդուածս շնորհակալ լինելով Պ. Սաւալանեանէն, որ մեծապէս պատուած է զիս իմ յօդուածս Պ. Մամուրեանի պէս հուժկու դրագէտի մը վերադրելով։

Կը խնդրեմ ձեր պատուական Մամուլին մօտակայ թերթին մէջ բարեհաճիք հրատարակել սոյն յօդուածս, որու, ինչպէս և Բուլիս ամսաթերթին մէջ հրատարակածիս պատասխանատուութիւնը ամբողջապէս իմ վրայ կ'առնում։

ՅԱԿՈԲ ՄԻՐԱՅԵԼԵԱՆ

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պոլիս 26 Սեպտեմբեր 1878

Բարեկամ, Հիմա հայոց գործը ինչ է գիտե՞ս. ամբաստանե՛լ. ժողովուրդը կ'ամբաստանէ ժողովները, երեսփոխանները կ'ամբաստանեն Ս. Պատրիարքը, պատուիրակները կիրաբ կամ բաստանեն, աշխարհականը կ'ամբաստանէ եկեղեցականը, գաւառացին կ'ամբաստանէ պոլսեցի հայերը, երիտասարդը կ'ամբաստանէ պաշտօնական մարդը, ծերը կ'ամբաստանէ այս յեղափոխական դարը, կինը կ'ամբաստանէ իր երիկը, աղջիկը կ'ամբաստանէ իր նշանածը, բոլոր աղգը կ'ամբաստանէ ծնկրէն, և Պատրիարքը կ'ամբաստանէ Պէքոնսֆիլտը, ազատականը կ'ամբաստանէ ամէն բռնակալ իշխանութիւն, և ինչո՞ւ համար, վասն զի Հայոց խնդիրն անյաջող ելք մ'ունեցեր է։ Ի՛նչ աղէտ հիմ ամբաստանութեան։ Ամէն տեղ՝ մանաւանդ մեր մէջ՝ երբ գործ մ'անյաջող վախճան ունենայ՝ յանցաւորներ կ'փնտռենք որ պատժենք և պատասխանատուութիւնը ուրիշին կոնակը բեռնաւորենք, մինչդեռ բանաւոր ընթացքն է գործի չսկսած՝ անոր ամէն հանգամանքը դատել, կշռել, լաւ միջոցներ ընտրել, յատակագիծ մ'որոշել և ըստ այնմ շարժիլ։ Սակայն երբ բանը բանէ կ'անցնի, երբ երևակայութեամբ կամ ենթադրութեամբ ամէն ինչ կ'որոշուի, երբ քաղաքական աշխարհի մէջ անցած իրողութիւններն ու անոնց շարժիչ թելերն 'ի նկատի չեն առնուիր, երբ այնպիսի հնարքներ ու գործողներ կ'որոշուին որ տարբեր ազգերու տարբեր հրահանգ կ'տանան և իրարու ներհակ սկզբունք և գաղափար կ'դաւանին, անակնկալ պարագայից բաժինը հանելէն ետև՝ ինչո՞ւ զարմանալ եթէ ձեռնարկութիւնն ապարդիւն մնայ կամ կիսկատար։ Ճիշտ նոյնը պատահեցաւ և հայոց խնդրոյն նկատմամբ։ Հայերն անպատրաստ ճամբայ ելան, աղին անդին դեղերեցան, անհամամիտ ղլուխներէ խորհուրդ-

առին, համախոհ ու միակամ չշարժելով՝ Հայկական Նպատակին շեղեցան և եթէ գործողութեան ժամուն՝ դիտող մ'ելներ պարար «Հայեր ծուռ կ'քալէք» անշուշտ պիտի քարկոծէին իրրև ամբարտաւան։ Ուստի եթէ դիտող կար աչքը գոցեց, եթէ խօսող կար, լեզուն կապեց, և միայն յաջողութիւն մաղթեց, բայց ի՞նչ տեսակ յաջողութիւն, ինքնօրինութի՛ւն, և միթէ ունէի՞ն հայք այդ ինքնօրինութեան բոլոր պայմանները, միթէ անոր իրաւունք ունէի՞ն։ Բացարձակապէս այո՛ ըսելը յանդգնութիւն էր, և ոչ հայոց ներքին վիճակն և ոչ դիւան նագիտական դարձուածները գիտնալ էր, գլխովին ալ ընելու յուսահատական դանդաղութեան դատապարտուելէր։ Հայոց ներքին իրաւունքն ու բաղձանքը դաղտնիք մ'էին Եւրոպիոյ, իսկ միայն դրչով ու խօսքով հաստատելն ու բացատրելը բաւական չլինելուն՝ քաղաքական անակնկալ յեղաշրջումը, - քաղաքագէտ անվեհեր հանճար մը թերևս կարևոր էին որ անոնք մարմին առնուին։ սրդ՝ ոչ այդ անակնկալ պարագան երևան ելաւ և ոչ քաղաքագէտ հանճարը որ ազգին ցերուցան ոյժերն ու գործունէութեան տարրները միաւորէ այնպէս որ նոյն նպատակին յանգին։ միւս կողմէ բոլոր ժողովուրդները շարժման մէջ էին, անշուշտ աղէկ գէշ նպատակ մ'ընտրելով՝ հայք ևս պիտի շարժէին եթէ ասպրելէ դադրիլ չէին ուզեր։ իսկ եթէ այդ նպատակին դիւրաւ հասնիլ կարելի չէր՝ գէթ ազդայնութեան կարգն անցնելու փափագ մը յայտնելով ապագայն մէջ անոր լրումը սեռնելու մտօք գործելը խոհեմութիւն և դոյութեան մէկ պայմանն էր։ Բայց արդեօք այս նպատակին համար կա՞ր ներկայն մէջ անմիջական ազդու միջոց մը զոր հայը կրնար 'ի գործ դնել և զանց ըրաւ, ի՞նչ կրնար լինիլ, ստա՞կ, բայց չունէր, գէ՞նք՝ բայց ուշէր, մարդի՞կ՝ բայց անկախ չէին, պատուիրակնե՞ր, անհամամիտ էին, հրատարակութիւններ՝, համակրական ցոյցեր-պիտի գրգռէին, հարստահարութեան տեղեկագի՞րներ, բայց անոնք հին պատմութիւն էին, պատմական ու դրական պարծա՞նք, բայց վերացական բաներ էին աւելի դրական իրողութեանց առջև, դաղթելու սպառնալի՞ք։ բայց ոմանց շահուն նպաստաւոր էր, փառասէր ու անվախ պատրիա՞րք մը, բայց պսչոնական ցանցի մէջ ընկած էր, հապա ի՞նչ, այդ աղատութեան միջոցը, զոր զիտնականները կ'ժխտեն և կարմիրները կ'անդրանեն, թոյլ տուր ինձ ըսելու, կրնան էր,

կրնամ թուել քեզի մի շատ ժողովուրդներ որ յառաջընթաց կրօնի շնորհիւ իրենց ազգայնութեան և քաղաքական իրաւանց տիրացած են։ Ի՞նչ ըրաւ Անկլիա Հենրիկոս Բ-ի օրով, ի՞նչ Ֆրանսա՝ Ֆիլիպոս Օգոստոսի օրով, ի՞նչ Գերմանիա՝ Լութերի օրով, ի՞նչ ըրաւ Հենրի Դ-երբ ըսաւ «Ֆրանսա ինձ պատարագ մ'ուժեց»։ Էջմիածին ալ՝ որ մեր ազգայնութեան կեդրոն կ'համարուի, կրնար փրկել Հայաստանը՝ եթէ քաղաքագիտութեան հմուտ լինէր, և Հայոց շահերն, որ այժմանմիջական յարակցութիւն չունին արևմտեան տէրութեանց շահուց հետ, իսկապէս ամենէ աղատականին հետ կապէր և այս անդամ ալ դարուս ոդիին չարժեալ՝ Հայոց կերպ մը քաղաքական անկախութիւն ապահովէր, ինչպէս Վարդանանց ժամանակ՝ կրօնականն ապահովցուց։ Հայը Հայաստանի մէջ միայն ինչ որ դառնայ միշտ հայ կ'մնայ և դուռ եւրոպական կրթութեան արդիւնքն աւելի վտանգաւոր է իրեն դոյութեան համար քան թէ քաղաքական կացութեան տանող կրօնական բարեշրջում մը։ Բայց ո՞ւր է այն ժողովուրդն, ո՞ւր է այն Էջմիածին որ ազգութեան մը դոյութեան յաջորդական պայմաններն ընդունեն և միակամ շարժելու կարևորութեան համոզուին՝ միշտ՝ ըստ ժամանակի՝ շարժման միջոցները փոխելով։ Խնդրեմ ծուռ մի՛ մեկներ միտքս, կրօնափոխութիւն չեմ քարոզեր, հեռի է իզմէ այդ դաղափարը, այլ կ'պնդեմ որ մարդկային ամէն հիմնարկութիւն իր ժամանակին արդիւնքն է և եթէ տարբեր ժամանակի զարդացման չօդնէ, կենդանութենէ զուրկ կ'մնայ իր մնայուն դրութեան մէջ, այդ հիմնարկութիւնն երկնային իսկ լինի։ Ոստի դէպ յառաջ շարժում, ամէն բանի մէջ նոր և մեր ազգին էութեան յարմար միջոցներով բարդաւառում, այս է լուսաւորութեան և կենաց էական մէկ պայմանը։

Դառնալով մեր խնդրոյն՝ ուրեմն ի՞նչ հարկ կայ դիրար ամբաստանել քանի որ ո՛չ ազգին արդի կացութենէ, ոչ բռնածընթացքէն և ոչ ժանդրէթ կազմութեան եղանակէն՝ եղածէն տարբեր բան մը յուսալի էր, և եղածն ալ յաւիտենական չէ։ Եթէ այս անդամ մեր ջէրէթը պարապ ելաւ թան տանէն, մեր ձեռքն է դալ անդամ զայն լեցուն հանել, բաւական է որ խնջոյքի սեղանին շուրջն աւաջուց ամոռ մը պատրաստենք։ Պատրիարք, ժողով, ժողովուրդ, ծեր, կին, երիտասարդ, և կեղեցական ու աշխարհական դիրար ամբաստանելով պատաս-

խանտուութենէ չենք ապատիր, այլ ամէն դաւանանքի, ամէն դաղափարի, ամէն սկզբունքի Հայ մարդիկ ձեռք ձեռքի տալով և ազգային վերաշինութեան մեծ գործին ազակցելով, իւրաքանչիւրն իր ունեցած միջոցներով և մեր արդէն առած սխալ քայլերէն դաս առնելով։ Նոյնպէս պէտք չէր դդար անդրադառնալ և յիշատակել Լրոյ խօսքէ, ինչպէս որ խոստացեր էի, յիշատակագիր՝ որ Գ. Ենկիչեան մատուցուեր է չէ թէ բոլոր Հայոց ատորագրութեամբ, չէ թէ կաթողիկոսի և պատրիարքի ատորագրութեամբ, այլ պարզապէս Անկիւոյ հայ դաղթականաց կողմէ, չէ թէ Հայաստանի համար փրկութեան դարման մ'առաջարկելու, այլ մի քանի դարմաններ յայտնելու, ընտրութիւնը քօնկրէսին թողլով։ Եւ քօնկրէսն ընտրեր է յիշատակագրին խնդրածներէն մէկը, թէև ամենէ թեթևը. ուրեմն ի՞նչ իրաւունք ունինք դանդատելու, մեր գործը յաջող է յիշատակագրին տեսութեամբ, բաւական է որ դաշնադրութեան 61րդ յօդուածն իրանայ։

Բայց ո՞վ պիտի իրացնէ զայն, հաւաքաբար մեծ տէրութիւններ թէ ոչ Անկիւրա առանձին։ Այս է խնդրոյն ամենէ մութ և կնճռոտ մասը։ Հաւաքաբար գործելը տէրութեանց համար՝ մանաւանդ Ասիոյ նկատմամբ՝ ուր ամենէ աւելի մեծ շահեր ունի Անկիւրա, որոնց դէմ միւսները դրդռուած են և թերևս հեռուէն հանդիսատես պիտի ճնան, դրեթէ անդործութիւն է։ Իսկ Անկիւրա՝ ըստ որում Կիպրոսը կորցեց, երկապաշտութեամբ պիտի վարուի Ֆ. դրան առջև և՝ Պէքօնոֆիլիի յայտարարութեան նայելով՝ հաստատելիք բարեկարգութեան գործակատար հին մարդիկներէ պիտի ընտրէ, որոց դէմ է ճիշտ մեր դանդատը։ Եւ իրօք մինչև ցարդ՝ Անկիւոյ պաշտօնէութիւնը չկրցաւ Պ. Ֆամսէթի բրած հարցման՝ թէ ինչ ծրագրի մրայ պիտի բարեկարգուի ասիական դաւառներն, որոշ, կարուկ պատասխան մը տալ, թող թէ այդ բարենորոգումներու գործադրութեան նշոյլը ցոյց տալ այն տեղերն ուր՝ ինչպէս կ'լսենք, դեռ ևս քուրդ ու չէրքէզ կ'ապատակեն, կ'թալանեն կ'սպաննեն։

Այս անստուգութեան առջև ի՞նչ է մեր պարտքը, վիատիլ չէ, այլ անդուլ գործել, ստակով, խելքով, դիշով, բողբոջով, դանդաղ ձեռնարկութեամբ։ Արդէն Կ. Պոլսոյ մէջ՝ այլևայլ ժողովներ ու խորհուրդներ կ'ապմուին այս նպատակաւ։ Անց-

Ծալ չարաթ մի շատ անուանի ազգայիններ Ղալաթիա դումարուեցան որպէս զի Հայաստանի մէջ ճամբաններ բանալու միջոցները խորհին։ Ասոնց մէջ կային խելացի մարդիկ, հարուստ մարդիկ, ուսումնական մարդիկ, որոց Ս. պատրիարքը կ'նախագահէր։ Եւ ի՞նչ ըրին, Աղաթկեան էֆէնտիին ջրանցքաբացութեան խորհուրդը մտիկ ըրին։ Արդարև ստիպողական գործ։ Մին ըսաւ որ այդ ձեռնարկութեան օրն անցած է, վասն զի երկաթուղիով կարելի է աւելի դիւրին ու աժան հաղորդակցութիւն հաստատել և Հայաստանի գլխաւոր դաւառներն իրարու հետ միացնել, ուրիշ մը՝ որ հին, երբամիտ ու հեռատես քաղաքագէտ մ'է ըսաւ որ այդ ջրանցքն կրնայ օգտակար լինիլ եթէ Մուշէն անցնելով Տիգրանակերտ, Ատանա, Մերսին տարածուի և մինչև Կիլիկիոյ մէկ ծովածոցը յանդի։ Իսկ երբ երրորդ մը, որ խնդիրներուն աւելի նիւթական կողմը դիտող է, յայտնեց թէ երկու միլիոն ոսկի պէտք է գործն 'ի կատար հանելու, շատեր սկսան իրարու երես նայիլ և մտմնջոցներ ալ եղան որ այդ դումարով բոլոր Հայաստանի հողերը կարելի է գնել և այսպէս ինքնավարութիւն կազմել։ Բայց ամենէ իրագործելի ձեռնարկութիւնն ընողները թէ գնոյն և թէ արդիւնաւորութեան կողմէ՝ էֆէնտի, պէյ ու փաշայ չէին, այլ վանեցիք որ գոհ պիտի լինին եթէ առ այժմ գենաւուց ոգի ընկերութիւն մը կազմուի և Վանայ ծովակին ջրամնեայ դիւղերն ու քաղաքներն երթևեկելու և առևտրի կենդանութիւն տալու համար կրակ ու շոգի գործածէ։ Այսպէս երբ Պոլսի օդին մէջ խորհուրդներ կ'թռչին, ուրիշ հարուստ հայ քաղաքներն ի՞նչ կ'մտածեն։ Կարծեմ դծուծ, անձնական, կուսակցական խնդիրներով կ'պարապին. և ոմանք ալ պարապ տեղ զէնք կ'սրեն։ Այս պահուս վաղօդ վատնելն անպատեհ է, մարդ հրատապ օրեր որսի չելնէր, որսորդութիւնն ալ իր եղանակն ունի և եթէ չեմ սխալիր Մոնթէսքիէօն է որ կ'ըսէ թէ՝ Բազդը տան մէկ պատուհանէն կ'մտնէ ու միւսէն կելնէ, արիւն է այն որ զայն կ'բռնէ դուրս չելած։ Հիմակ որ բազդը թռաւ գնաց, ոմանք սենեկին մէջ կ'փնտռեն նոր արիւնելով, բայց ընդունայն կ'փնտռեն։ Սակայն եթէ կայ Հայոց մէջ մեծանուն բազդախնդիր մը՝ այս է Նար Պէյ Եալիսկոսոսը, որ դիշեր ցորեկ Հայաստանի լաւութեան համար կ'աշխատի և հեռատեսութեամբ ինքզինք կազմուելիք Ռուբին-

եանց նոր տէրութեան ներքեւ կ'պատրաստէ։ Եթէ Պէրլինի Քոնկրէսն բան մը չշահեցանք զԼուսինեանց մէկ նոր շառաւիղն երեւան ելած տեսանք, որ է Նար-Պէյ։

Զարմանք, կան արտրածներ որ դերասան լինելու սահմանուած են և իրենց բուն կոչման հակառակ ասպարէզ մ'ընկած ակամայ։ Կա՞յ համեմատութիւն եկեղեցականութեան և դերասանութեան մէջ։ Եւրոպայի լրագիրները թերևս հեղինակն նոր Լուսինեան մը կ'աւետեն մեզ 'ի Նար-Պէյ, և մենք հայքս այնքան ապուշ ենք որ տակաւին չգիտենք թէ այսպիսի արքայազն դանձ մ'ունենինք մեր մէջ, բայց խոստովանինք նաև թէ ինչպէ՞ս կարելի էր ընել այդ գիւտը։ Նոր անուամբ շարունակ նոյն մարդը նոր մարդ ընելն արդի մեքենադործութեան կարողութենէ վեր բան է կարծեմ։ Միայն Նար-Պէյ Եպիսկոպոսը տեղ ու սպարապայ փոխելով կ'փոխէ նաև անուն և բազմաճշի տոհմութեան անտոհմիկ երևոյթ մը կ'ընծայէ Հայոց աշխարհի։ Իբրև վանական Քանթարեան, իբրև բանահիւս Գալֆայեան, իբրև խմբագիր Խոսրովեան, իբրև քաղաքագէտ Եւդինէ կայսրուհւոյն առջև Մեմրուքներէ սերող Նար-Պէյ մը Նեղկայանալէն ետև՝ շատ բնական կ'դանէ որ Պէրլինի մէջ՝ իբրև Հայոց պատգամաւոր՝ Լուսինեան անուամբ փայլի, և այս եկեղեցականի ազգականութեան ծառին ճիւղերը սպառուստելու ատեն 'ի հարկէ Քանթարը Գալֆային, Գալֆան Մեմրուքին և Մեմրուքը Լուսինեանի հետ միարանելու դաղտնիքը պէտք է գտնէ դիտնայ, բայց արքայածին անուն մ'ամեն դժուարութիւն կ'հարթէ և Նար-Պէյ եպիսկոպոսը կրնայ իբրև դինանչան ընդունիլ Honni soit qui mal y pense, երբոր Սալվղլերի՞մարքիզն խնդրած ահագին թոչակը ու միլիոնները ընդունի, զոր անշուշտ ապագին պիտի նուիրէ։ Եւ հիմակ ինչո՞ւ Լուսինեան պատգամաւորը Բեղրգրադի դնաց։ Եթէ այս երկրորդ ուղևորութիւնն հասկանալի է առաջինն ալ կրնայ մեկնուիլ, թէև կ'բռնի թէ Ս. պատրիարքը Գատիանեան ծերունին քահանայապետութեան մէջ վերահաստատելու համար Լուսինեան եպիսկոպոսը զրկած լինի այն մայրաքաղաքն որպէս 'զի Վ.Հ. Ռուսաց կայսեր մօտ բարեխօսէ։ Ըսողներ ալ կան որ Լուսինեան եպիսկոպոսը 'ի Բեղրգրադ հայ եկեղեցւոյն հովիւ պիտի կարգուի՝ արդի Եփրեմ վարդապետի տեղը։ Ծերացած է։ Ի՞նչ որ է յանձնութիւն կ'մաղթենք սպասե-

լով որ նոր անուն և նշան մ'ալ առնելով 'ի Բնդրզպուրկ իր փոփոխանաց համար։

ՇԱՀՆՈՒՐ

ՓԱՂԱՔԱԿԱՆ

ՊԷՐԼԻՆԻ դաշնադրութեան՝ անթերի գործադրութիւնը հաւանական չերևիր. նոր նոր կնճիռներ կ'ծագին։ Արդէն յայտնի է որ Պոսնիոյ մասին՝ Աւստրիոյ ու Թուրքիոյ մէջ եղած բանակցութիւններն անարդիւն կ'մնան։ Քարաթոտորի բաշան 'ի զուր կ'ճգնի համոզել Անտրասի կոմսն՝ որ գրաւման պայմանաժամ մ'որոշէ և Վ. Սուլթանին վերհսկողութիւնը գրաւելի գաւառներու վրայ ճանչցուի։ Աւստրիա՝ որ իբրև խաղաղարար բաղեկցում սիրոյ մտնէր Պոսնիա՝ բուռն դիմադրութիւն մը կ'դտնէ, ղայրանալով նոր զօրաց դունդեր կ'ուղարկէ պատերազմի դաշտը և կ'սպառնայ անոպայման կերպով գրաւել կամ նուաճել այն գաւառներն և իբրև աշխարհակալութեան իրաւամբ միջոց պահել, ամբաստանելով Բ. դուռն որպէս թէ ապստամբութիւնը կ'գրգռէ։ Արդէն Պոսնիոյ և Հերսէքի գլխաւոր քաղաքներն Աւստրիոյ ձեռքն անցած են և ապստամբներն ամենայն ուեղուանք ապաստանած։ Յունաստանի սահմանաց խնդիրն ալ նոյն անորոշ վիճակին մէջն է, Բ. դուռը կ'մերժէ հոգ տալ յունաց և Սալֆիլթ բաշայի այս մերժումն արդարացնող շրջաբերականին՝ տէրութեանց կողմէ հասած պատասխաններն Պէրլինի դաշնագրին տրամադրած կերպով խնդրոյն լուծումը կ'պահանջեն։ Ի՞նչ սիրտ ընէ Բ. դուռը, սիրտ դիմադրէ՞ զէնքով, տարակուսելի է, այլ ամբութեանց միջնորդութեամբ իր լիազօր պատուիրակին ստորագրած դաշնագրին պիտի հպատակի, և ինչպէս քաջ կ'դիտէ Մաֆա՝ Քարաթոտորի բաշային շնորհիւ Յունաստան մեծ մեծ առաւելութիւններ պիտի ստանայ, մինչդեռ Հայաստանի մերժուելու շնորհիւ պարզ ինքնավարական իշխանութիւն մը,

միջա Գարաթոտորի բաշայի սա անհիմն ասարկութեան վրայ թէ հայք՝ եթէ ինքնավարութիւն ստանան կ'ուզեսանան։ Այս պէս կ'պաշտպանուին օսմանեան տէրութեան շահերն, դարաւոր հատարմութիւնն սպասէս կ'ամրաստանուի, այսպէս կ'վարձատրուի ընհոստութիւնն ու ապստամբութիւնը։ Բայց անոնք չեն միայն տէրութեանց վաւերացուցած անիրաւութիւնները։ Ուրիշ կ'պահանջէ Պէսարապիան ըստ դաշնադրին։ Ռումանիա հնար մը կ'փնտռէ, կ'ըսէ Ֆրանսական թերթի մը, Պէսարապիոյ վերաբերող յօդուածը չգործադրելու։ Պիտի ծանուցանէ եղեր որ բաւական ջրբը չունի Տոյրուճան դրաւելու, ուր 20 հազար չերքէզք կռուելու պատրաստ կ'դտնուին Գոսնիացւոց պէս։ Ռումանիա չկրնար այսպիսի կռուի մէջ նետուիլ այլ ժողովրդային քուէով (plébiscite) բնակիչներուն կամքը կ'ուզէ իմանալ, եթէ մերժեն՝ տէրութեանց պիտի թողու խնդրոյն լուծումը։ Եթէ Առևելեան խնդիրն ալ լուծելու համար այս միջոցը գործածուէր՝ վոխանակ թնդանօթի և Գոնկրէի, տարակոյս չունինք որ Թուրքիոյ ժողովրդոց քուէն թէ թնդանօթին և թէ դաշնադրին վճիռներուն հակառակը պիտի վճռէր։ Բայց դեռ ժողովուրդներն ոչ կամք, ոչ քուէ և ոչ խելք ունին և իրրև դերի կ'վարուին։ Իսկ Անկլօ-Թրքական պայմանադրին դործադրութեան մասին լուրերը տարաձայն են։ Բ, Դուռը կ'ուզէ ինք դործադրել բարենորոգումներն յԱսիա, առանց օտար միջնորդութեան, և իրաղրի մ'ըստ ծին նայելով՝ ոստիկանութեան, տրոց հաւաքման, դատաստանական և այլ վարչային խնդիրներ կարգադրելու համար մի քանի կանոններ խմբագրուեր են, բայց միւս կողմէ Պէրլինի դաշնադրին 22րդ և 23րդ յօդուածոց համեմատ՝ Պուլղարիոյ ու Ռումէլիի կազմակերպութեան համար 'ի Պէրլին երկու յանձնաժողովներ կազմուեր են, որոց մին յատկապէս ասիական քրիստոնեայ դատաստաց ներքին գործնական կանոններ յօրինելու զբաղած է կ'ըսուի։ Այս և ասոր նման դժուարութիւններ ծանր հետևանք մը չեն կրնար ունենալ կ'ըսէ անկլիացի Օպսերվր թերթը, և յունական ու պրոնիական կնճիռները մեծ փոթորիկ մ'եռք մնացած ծփանք կ'համարի և չէ թէ նոր պատերազմի նշաններ։ Թերևս Անկլիոյ ծովերուն համար ստոյգ լինի սոյն դիտողութիւնը, բայց ասիական ովկիանոսներն այնպիսի դաղանի հոսանք ու յանկարծահաս մրրիկներ ունին որ երբեմն ծփանքը

ալէկոծութիւն կ'դարձնեն։ Ծփանք չեն նաև Ռուսիոյ ընկերական յուզմունքը, Բէդրպուրկի ոստիկանութեան դլուխ Դրէրոֆի սպանութեան դործէն ետք Մէպէնոֆի սպաննուիլը և Օտեսսայի ու այլ դլխաւոր քաղաքներու մէջ եղած ձերբակալութիւններն՝ օր ներքուստ բորբոքող հրաբուխի մը բերնէն մի քանի կաթիլ ջուր թափելու չափ ներդործութիւն կրնան ունենալ։ Ինչպէս Ռուսիա սնահանութիւնն (nihilisme) նոյնպէս Գերմանիա ընկերհաշտութիւնն (socialisme) կ'դործեն ծածուկ և Պիսմարդ իշխանին հրամանաւ պատրաստուած օրինաց ծրագիրն ընկերհաշտութեան դէմ հասարակաց կարծիքը սաստիկ վրդոված է։ Այս օրինաց կերպ մը հոգեբանական ապէսն պիտի հաստատուի և ամէն անհատական, ընտանեկան ու ընկերական ազատութիւն կրնայ ջնջուիլ։ Բայց դերմանական բարկնդը պիտի ընդունի՞ այդ միջնադարեան օրէնքը, տարակուսելի է, թէև Պիզմարդի Վատիկանու հետ ըրած բանակցութեանց մէկ նպատակն ալ այս է որ ազդային ժողովին անդրոլեռնական երեսփոխանները չահի իր առաջարկելիք ծրագրին նպաստաւոր քուէ տալու, 'ի հարկէ իր կողմէ ալ Վատիկանու զիջումներ ընել և Ֆրանքի օրէնքը մեղմել խոստանալով։ Դիտելու կէտն այս է որ այս տեսակ օրինաց Լեհերներ չեն պակսիր այլ կ'աւելնան և ընկերութիւնն չարունակ յուզման մէջ կ'մնայ։

Եւ իրօք յեղափոխական և ընկերհաշտական տարրը՝ օրէ օր կ'ծաւալի ու կ'զօրանայ թէ Ռուսիոյ և թէ Գերմանիոյ մէջ։ Թող սա հակ–ընկերհաշտական օրէնքը հաստատէ, մամլոյ ազատութիւնը, դումարուելու ազատութիւնը ջնջէ, ոստիկանութեան ընդարձակ արտօնութիւն տայ ձերբակալելու, բանտարկելու ևն. դարձեալ դազափարներն ու սկզբունքները չկրնար բռնել. սպաննել. թող Ռուսիոյ կառավարութիւնը շղթայ, աքսոր, մարտական օրէնք դործածէ, թող բոլոր երկիրը պաշարման վիճակի մէջ դնէ, ինչպէս դրած է Նիհիլիստները ջնջելու, անօգուտ է ինչպէս որ փորձը ցցուց, երբ Նէթչայէֆի սնահանը պատժուելէ ետև՝ երբ Օտէսսայի մէջ ամսոյս 14/26ին Բօվալչին դլխատուելէն ետև՝ Բէդրպուրկի, Ռոստոֆի, Քարխովի, Թականրոգի, Բուլթավայի դաղտնի ոստիկանութեան դլուխները կ'սպաննուին այն Նիհիլիստներու անտեսանելի ձեռքը որոց դէմ դինուած է կառավարութիւնն և որոնք ամէն տեղ գաղտնի մառնաժ ոգիներով կ'դործեն։ Այս չարեաց դէմ ամենէն

գործաւոր գեղերն ոչ շղթաներ են և ոչ զնդան, այլ ազատ կրթութիւն և ազատական հիմնարկութիւններ։

Առայժմ Ֆրանսա այս ընկերական վրդովմունքին ազատ ներքին բարօրութեան ու զօրութեան միջոցներն աւելցնելու և հասարակապետական հիմնարկութիւններն ամրապնդելու կ'ջանայ։ Ամէն կողմ հանրավարական սկզբունքը կ'տարածուի ու կ'յաղթանակէ. վկայ են՝ դաւառական խորհրդոց դիւաններու ընտրութիւններն, որոց մէջ միապետական տեսնապետներու կ'յաջորդեն հանրավարականներ, նոյնպէս ծերակոյտի նոր ընտրելի անդամոց մեծ մասը ասոնց կարդէն պիտի լինին։ Իսկ աջակողմեաններ չմոթած՝ այլևայլ հնարք կ'գործածեն հասարակաց կարծիքը վրդովելու և Մաք-Մահոն նախագահին համար պիտի հրաժարի կ'ըսեն՝ որպէս զի նոր ընտրութեանց վրայ ներգործեն, այս հրաժարումն՝ իրենց խելքով՝ յառաջ գալիք անիշխանութիւնն իբրև խրտուիլակ ցոյց տալով։ Ղ Թիէրի մահուան տարեդարձին առթիւ տեղի ունեցած մեծ հանդէսն (սեպտ. 3 ն. պ.) որ քաղաքական նշանաւոր ցոյց մ'էր, ապացոյց մ'է նաև թէ ազատական ֆրանսացիք որքան կապուած են ներկայ հանրավարական դրութիւնը պաշտպանելու։

(Յաջորդ)

ՍԵՒ ԼԵՌԻՆ ՄՈՐԴԸ*

ԻԲ

«Զօրայ լ ես, ամէնքս սաստիկ յուղուած էինք, Աւադ, Հերենց, Գուրգամ, Ապրտամ և ես։ Այս անհաւոր ուխտն ոչ միայն մեր սուրերն այլ և մեր սիրտերն իրարէս միացուց։ Հայաստան մեղի համար խորան մը դարձաւ, որու մեր անձն իբրև

* Քանի մը պարագաներով՝ ըստ անցեալ փաստական դէպքերը կրնան բացատրել՝ այս վէպին շարունակութիւնը դադրեցուցեր էին, ամբողջացնելն ետեւ՝ դարձ պարելու մտաւ, բայց որովհետև մեր բաժանորդներեն շատերը կ'պահանջեն որ շարունակեմ ընելիս մեր՝ երբեմն խնդիրը կ'կատարենք։

ողջակէզ պիտի տայինք անոր տունը։ Թուով փոքր՞ու տկար է-
ինք այլ հոգւով մեծ ու զօրաւոր և ամէն նեղութեանց պատ-
րաստ։ Գահ մ՚այսպէս քարէ խաչին առջև լուռ ու անշարժ
կենալէն ետև՝ մեր արիւնաներկ սուրերը պատեանը դրինք ու
իրարու վարեցանք։ Արդէն լուսնալու մօտ էր, Նուրեմ դուրսը
կ՚սպասէր, մեր գինուորներն՝ այս խորհրդաւոր արարողութե-
նէ անտեղեակ՝ արթննալու վրայ էին և հեռուէն կ՚ըսէինք մերթ
ընդ մերթ պահակներուն կոչն ու նշանները։ Ծանր-
բաքայլ դուրս ելանք քարափոր մատուռէն և ամէն մէկն իր
վրանը դառնալու կ՚պատրաստուէր երբ Ապրսամ ըսաւ ծիծա-
ղելով։

«Մարատուի վկայ, մեղ տեսնողը պիտի կարծէ որ մեռելի
թափորէ կ՚դառնանք։ այս ի՞նչ լռութիւն ու սուգ։ արդեօք
մեր սիրտերն այս քարա՞յրը տարինք թաղեցինք և հիմակ մ-
մի պէս կ՚հալինք։ դաղաղ ու լալկան կիներ միայն պակաս են
մեր մէջ։ Մեղք որ սուր կ՚կրենք։ Մեր բաղդը յայտնի է, պի-
տի մեռնինք, ուրեմն ինչո՞ւ տրտմինք, մանաւանդ որ ես ու-
րախալի լուրեր կ՚բերեմ Երևանէն։ Զե՞ս հարցներ, հրամա-
նատար Բաթկէն (Անանուն) թէ վերջին հրամանդ ի՞նչպէս կա-
տարեցի։ Ես քեզի համարատու եմ, քանի՞ որ դու ընտրեցիր
զիս պատգամաւոր առ Ներսէս։

«Եւ անհամբերն Ապրսամ քարի մը վրայ ելաւ և սկսաւ խօ-
սիլ, մինչդեռ մենք Զօրայի հետ անոր չորս դին շարուեցանք
որ ուշադիր մտիկ ընենք։

«— Զինակիցներս, յաղթող ենք։ Շատ ատան նստաւ մեղի
այս յաղթութիւնը, վասն զի դեռ ես կաթիլ մ՚արիւն ան-
դամ չտուի։ Հա՛, դացի տեսայ մեծ մարդը, Հայաստանի հո-
վիւը, Ներսէս։ Իմ մեծ հասակովս ո՞րչափ պզտիկ երևցայ ա-
նոր քով։ Ի՞նչպէս նկարագրեմ զինք։ կերպարանը զիս դիւ-
թեց, լեզուն զիս դրաւեց, քանի մը վայրկենի մէջ զիս բոլո-
րովին գերեց։ Թէ որ հրամայէր որ երթամ Արարատ լեռը
շալկեմ իր առջևը բերեմ՝ կուրօրէն պիտի երթայի։ Մեր Ե-
ղիշէ վարդապետը միայն պիտի կրնար անոր պատկերը ճիշտ
քաշել եթէ ողջ լինէր։ Այս սուրս վկայ, կարգաւոր չէ այն
այլ քաջ զօրապետ մը, հեռատես քաղաքագէտ մը։ Ես որ
վարդրի, օձի առջև դանուած և անոնց աչքին մէջ անվեհեր
նայած եմ չկրցայ վայրկեան մը շարունակ Ներսէսի աչքին մէջ

նայել, որու կոյծերը սրտիս մէջ կ'թափանցէին։ Իրաւի Սա-
սունցիի դէմքն ունի այլ ոչ մեր ակար խելքը, երկու մանր
շողուն բիբեր կ'եռան կապոյտ շարժուն լճակներու մէջ, թաւ
ունքն ու արտևանունքը կ'աբօղեն իր խորհուրդները, փայլուն
կունտ ճակտին վրայ դրոշմուած է Հայաստանի ճակատագիրը՝
կապոյտ որոշ գծերով՝ որ յօնքեր մէջ տեղ մերթ կ'ուսին և
դարձեալ թէ դէմքուն փոթորիկը կ'յայտնեն, ապնիւ սև մօրուսն
ու նուրբ սելեմը կ'ծածկեն իր հեգնալի ժպիտը։ Հապա նա
ոտքանի պէս ձի կ'հեծնէ և սնդիկի պէս կ'սահի ամէն տեղ,
ամէն բանի կ'հասնի; ամէն ձայն ու շշուկ կ'լսէ, տկարն ու
կարօտը կ'գգուէ, կ'սփոփէ, մեծերուն հետ խրոխտ ու հրա-
մայող, եկեղեցականին սաստող է։ Ձեռքն Աւետարան չունի
այլ մոբակ, դլուխը վեղար չունի այլ կլոր պղնձէ սալաւարտ,
որու գագաթը միայն փոքրիկ խաչ մը կայ, կռնակը փիլոն
չունի այլ սպիտակ ոչխարի բուրդէ վերարկու մը, ոտքերը հո-
ղաթափ չունին այլ բարձր կօշիկներ որ մինչև ծունկերը կը
ծածկեն, կուրծքը ոսկի նշաններ չունի այլ վառ սիրտ մ'որ
Հայաստանի ազատութեան համար կ'զարնէ ուժգին, իր ա-
թոռն ոսկեփայլ գահ ու բարձ չէ այլ ամէնի սև երիվար մը
որ տիրոջը պէս կրակ ու վառօդ կ'սիրէ։ Ռուս ու հայ զինուոր-
ներու հոգին է Ներսէս, սպայակոյտին խորհրդականն և Բաս-
քևիչի աչքի լոյսն՝ մինչև որ փուչը դառնայ։ Իր խելքին ու-
ժով ու հեռատեսութեամբ ամէն բան կ'վարէ կ'տնօրինէ, թէև
չարձիր և, ախտ'ս, մինչև անդամ հայեր, հայ կրօնաւոր-
ներ անոր դէմ կ'դաւեն, ինք դաղտնի կ'բամբասեն, ինչպէս
որ դիտեցի և իմացայ, ու անոր հորը կ'փորեն ռուս սպարա-
պետին դրդմամբ։ Ա՛հ, եթէ ձեռքս անցնին ես այդ մարդոց
աչքը պիտի փորեմ, այդ իժերը պիտի ճղմեմ ոտքիս տակ և
արդէն մէկ քանիին անունն հրացանիս փողին վրայ դրած եմ։
Շատ անդամ սուր ու գնտակ արդարութեան դործը կ'կատա-
րեն և կարծեմ թէ այսպիսի դործեր մեզի չպիտի պակսին։
Բայց ի՞նչ երկար կ'խօսիմ, ես որ աւելի լաւ ունիմ արիւն թա-
փել քան թէ լեզու, ինչպէս որ իմ ձիաւոր տասն ընկերնե-
րով Երևան դնալու առեն խել մը փախստական պարսիկներու
դլուխներն առի։ ուստի իմ դործիս դառնամ։

«— Պատմեցի առանձին Ներսէսի իմ պատդամաւորութեանս
նպատակը, Ճաղրա-դեսի մեռ եղած կռիւն, այս է Հերենցի

քաջութիւնը, Գեղայ կապանի մեռոնը, այս է Զօրայի շահա-
տակութիւնը, Մուրնա խանի զօրաբաժնին կոտորածը, և
վերջապէս իրմէ հրահանգ խնդրէցի։

«—Հապա դու, Ապրսամ, ինչո՞ւ կ'պահես իրմէ Բաբկէնի,
«Աւազի, Գուրդամի և մանաւանդ քու քաջութիւններդ, ըսաւ
«Ներսէս կէս հեղնական և կէս հայրական ձայնով մը։ Թէպէտ
«հեռու՝ կ'ճանչեմ ձեզ ամէնքը ձեր գործէն, ասրմ՛ք։ իմ հրա-
«մաններս ճշմարիտ կատարեր էք, բայց դեռ չլմնցաւ ձեր պարտ-
«քը։ Պիտի օրհնեմ՝ ձեզ երբ Հայաստանի արևն՝ որ դեռ ամ-
«պի մէջ է, բացուի և ձեզ ամէնքդ Արարատայ ստորոտը գու-
«մարեմ։ Դուք կ'ցանէք՝ մեր գաղթական ռուսերը պիտի հնձեն
«և արդէն կ'հնձեն պատերազմին արդիւնքը, զոր անշուշտ ա-
«նոնց հետ պիտի վայելենք։ Արդէն Երևան մեր ձեռքն է,
«Ապպաս Միրզա փախստական և այնպէս կ'երևի որ իր ցիր
«ու ցան զօրքով դէպ 'ի Արտաշատ և անկից չեղակի պիտի
«ուզէ մտնել Նախիջևան, զոր թէև կամակոր Գուրդէնը պա-
«շարած է, բայց ինքն ալ զրսէն Նուրիմանի և ներսէն Երի-
«թաւ ռուս գնդապետին զօրքէն պաշարուած՝ տարակոյս չու-
«նիմ որ այսօր վաղն անձնատուր պիտի լինի և գլուխը քարէ
«քար պիտի զարնէ որ իր որդւոյն Բաբկէնի բռնած պատուոյ
«տապարէզը թողլով՝ պարսկին ծառայեր է։ Այսպէս Ապպաս
«Միրզայի ճամբան բաց է մինչև Գանձակ, ուր պիտի հասնին
«քիչ օրէն մեր զօրքերն և ուր խաղաղութիւն պիտի կնքուի։
«Այս խաղաղութեան պայմաններն արդէն գրուած են։ Երասխ
«պարսից հիւսիսային սահմանը պիտի լինի, Արարատ, Սիւնեաց
«սահմաններն անկախ, Էջմիածնայ աթոռն ազատ, հարատա-
«հարութեանց վախճան և անդորրութիւն։ Բայց ես ալ իմ
«հաշիւս ու պայմաններս ունիմ, որ Հայոց արեան դինը պիտի
«լինին, ես ալ ապրիս ու Աստուծոյ առջև պատասխանատու
«եմ և պիտի յաջողիմ անշուշտ իմ նպատակիս մէջ, ասա թէ
«ոչ...։»

«—Եւ Ներսէս խօսքը չլմնցուց։ Հոս դին նայեցաւ ու մտա-
ծեց, մինչդեռ ես բերանս բաց՝ կ'ջանայի անոր միտքը գու-
շակել։ Կ'զարմանայի թէ ի՞նչպէս այս մարդը դիտէ ամէն բան,
անքուն կ'հսկէ հայոց շահերու վրայ և պատերազմի դաշտին
ամէն անկիւններէն լուր կ'ստայ։ Բայց ծածուկ բան մ'ունէր
լեղուին տակ ու պահեց, խօսքը կերաւ, չուզեց անշուշտ ինձի

պէս լեռնցի մը վատահիլ դաղտնիք մը զոր աւելի փափուկ ու հիրթ ականջներու պիտի հաղորդէ։ Այդ ականջները ձերին-ները պիտի լինին, վասն զի երբ նորէն կրկնեցի որ իր հրա-մանին կ'սպասեմ, իր մօրուքը շոյեց, որու թելերուն չափ թե-ղեւս խորհուրդներ ունի գլխուն մէջ և ասպա պատասխանեց։

«— Սասունի առիւծն, մի՛ նեղանար խօսքս կտրելուս։ դի-«տեմ որ հաստ մորթիդ տակ զգայնուն սիրտ ունիս։ ժամա-«նակն ամէն բան պիտի յայտնէ, մեր ընելիքը պիտի որոշէ։ «Հիմա դնա, տար ըսածներս ընկերներուդ, որ սակայն իրենք «ալդաղտնի խորհուրդներ ունին։ Ըսէ իմ կողմէ Զօրային որ իր «արդի դիրքը հայ զօրաց հետ պահէ անբաժան, Նուրիմանի և «Երիսթաւի հետ հաղորդակցութիւնը չկտրէ և միշտ Բասքէ-«վիչի ու Մատաթեանի դէպ 'ի Դաւրէժ արշաւող զօրաց մամ-«ուն հեռու գտնուի մինչև իմ ուրիշ նոր հրամանս առնելը։ «Մի քանի օրէն կ'հասնի այս հրամանը, դնա՛, Ալբասար, հա-«սիր և Զօրայի դնելիք ոտէրն հաղորդ եղիր։—

«—Այս է, Բարկէն, Ներսէսի պատգամն, որ թէև քիչ մ'ա-նորոշ՝ շատ բան կ'յայտնէ։ Արդէն մի քանի օրն անցաւ, ան-շուշտ նոր հրամանը դալու վրայ է։ Կ'մնայ մեր նոր հրաման-նատար Զօրայի՝ մեզ անշարժ պահել կամ մատուռներն ուխ-տի պտըտցնել, ուիտ մ'որ Ներսէսի համար դաղտնիք չէ։ • • •

«Ալբասար, որ ամենէ ծանր պարադայի մէջ անդամ՝ կտրուկ խօսքի հետ կատակ կ'խառնէր, ինչպէս դիտած ես Ատոմ, այն ինչ ձայնը կարեց որ ամէնքս սկսանք իրարու երես նայիլ։ Զօրայ մեր նայուածքին իմաստը հասկնալով՝ գլուխը վերցուց ու ըսաւ։

«—Մի՛ զարմանաք, Ներսէս ամէն բան դիտէ և ես անոր թարգմանն եղայ մեր ուխտը հաստատելով, բայց Ներսէսի վի-ճակը փափուկ է, Ղևոնդ երէցին պէս այժմ մեր մէջ պիտի դտնուէր եթէ նրբամիտ դիւանագէտներու հետ գործ չունե-նար և իր զէնքը միայն խաչը լինէր և ոչ դրիչը։

«—Եւ ո՞վ ըսաւ որ Ներսէս մեր մէջ չէ, մրմնջեց Նուրէմ որ՝ նոյն պահուն իր սուր աչքն դէպ 'ի հիւսիս սևեռած կ'նայէր։

Խմբագիր—տնօրէն Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

ՊԱՏՄԱՆԵՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵՑՆ ՄԱՄԼՈՑ տարեկան գինն է կանխիկ Զմիւռնիոյ համար 3 ½, իսկ օտար երկրի համար 4 արծաթ մէճիտիէ։

Խմբագրութեան վերաբերեալ ամէն նամակ, ձեռագիր պէտք է ուղղել առ խմբ–անօրէնն Մ. Մամուրեան, Սելիւրի խան, վերի յարկ թիւ 17։

Բաժանորդ դրուիլ ուզողք կրնայ դիմել, առ

Խմբագիր Տնօրէն, Զմիւռնիա,
Դործակալ Մանաժողովն, Կ. Պոլիս Եէնի Ճամի փողոց,
Մեծ. Կարապետ Պ. Շէրիտճիեան, Աղեքսանդրիա,
Մեծ. Յ. Յ. Յովակիմեան, Մանչեսթէր,
O. O. Ovaghimian Esqr. Manchester: